

De tekentafel neemt de wijk

De tekentafel neemt de wijk

Beloften en beperkingen in de
herstructurering van buurten

Jeanet Kullberg

SCP-essay

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, april 2006

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2006

SCP-essay 3

Grafisch ontwerp: Bureau Stijlzug, Utrecht

Logo reeks: Ien van Laanen, Amsterdam

Opmaak: Textcetera, Den Haag

Foto's binnenwerk: zie p. 58

ISBN 90 377 0261 9

ISBN13 978 90 37702613

NUR 740

www.scp.nl

Voorzover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient met de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Inhoud

Voorwoord	7
De tekentafel neemt de wijk	9
Beloften en beperkingen in de herstructurering van buurten	9
Een effectieve woonomgeving	9
Veroudering of verval	14
Herstel: de inverse van een vervalproces?	17
Fysieke of sociale problemen?	21
Beheer als intermediair tussen fysiek en sociaal	24
Ruimtelijke schaalniveaus in de diagnose en remedie bij herstructurering	28
<i>Stadsgewestelijk niveau: selectieve exodus</i>	28
<i>Wijkniveau: monotonie en 'no go'</i>	30
<i>Wooncomplex niveau: (toekomstige) verhuurbaarheid</i>	32
<i>Individueel niveau: achterstanden, integratie, buurteffecten</i>	34
<i>Synergie tussen de doelen op verschillende niveau's?</i>	37
Het proces	38
Waterbed-effecten?	39
Sociale effecten	41
Status- en leefbaarheidseffecten	43
Collectieve zelfredzaamheid	44
Things and people	48
Literatuur	53
Fotobijchriften	58

Voorwoord

Aanleiding tot het schrijven van het essay *De tekentafel neemt de wijk* was een onderzoeksvoorstel over de invloed van de fysieke structuur op het sociale leven in woonwijken. Dit onderzoek zal, op verzoek van het ministerie van Vrom, in 2006 door het SCP worden uitgevoerd. Het is een empirisch onderzoek dat zich concentreert op fysieke ingrepen in stedelijke woonwijken, bij stedelijke vernieuwing en herstructurering. De gestelde kernvragen zijn: hoe is er ingegrepen en welke invloed had dat op het functioneren van de wijk? Is, dáár waar een bijl of stevig fileermes werd gehanteerd, nadien het woonklimaat ook prettiger, zijn de leefbaarheid en veiligheid toegenomen, alsook de tevredenheid onder de bewoners? In hoeverre profiteren degenen die al in de wijk woonden en wier woningen buiten schot bleven, mee en kan zodoende gesproken worden van een gunstig ‘buurteffect’?

Om de complexe context die bij dergelijke vragen aan de orde is in kaart te brengen, geeft dit essay een korte terugblik op stedenbouwkundige idealen in de twintigste eeuw en de zorg over het functioneren van een aantal uitvoeringen van deze ‘idealistische concepten’ vanaf de jaren tachtig. Daarna worden doelstellingen van het Nederlandse herstructureringsbeleid belicht: het schaalniveau waarop de ingrepen vruchten beogen af te werpen, belanghebbenden en hun verschillend perspectief op de ingrepen en ervaringen met de ingrepen tot dusverre.

Prof. dr. Paul Schnabel
directeur SCP

De tekentafel neemt de wijk

Beloften en beperkingen in de herstructurering van buurten

Een effectieve woonomgeving

Zodra stedenbouwers en architecten hun creatieve ei hebben gelegd, wordt de ontworpen en gebouwde omgeving het domein van haar gebruikers: de mensen die er een woning huren of kopen, die er werken, logeren, spelen of op bezoek gaan, die door de wijk fietsen, autorijden, rolschaatsen, joggen of de hond uitlaten. Dan pas zal blijken of de non-verbale boodschap van de ontwerpers via de door hen vormgegeven ruimte ook verstaan wordt door de eerste en volgende generaties gebruikers. De activiteiten aan de tekentafels vormen als het ware de eerste acte van een doorlopend theaterstuk over wonen, met de woonomgeving als podium en decor.

In de twintigste eeuw hebben veel stedenbouwers en architecten, als vele anderen, sterk in sociale maakbaarheid geloofd. De inrichting van de ruimte zou zowel binnenshuis als buitenshuis bepaalde gedragsreacties uitlokken. In de architectuur van de woning zijn disciplinerings-, beschavings- en emancipatieoffensieven herkenbaar. De disciplinerings- en beschavings-acties zijn bijvoorbeeld treffend tot uiting in de volkswoningen van Berlage, waar hoge, kleine ramen ervoor moesten zorgen dat de arbeidersklasse haar vermaledijde gewoonte om uit het raam te hangen en zo met burens en met mensen op straat te praten zou afleggen (Deben, 1988; De Vreeze, 1993: 178). Binnenskamers, achter de studeertafel lag het voorland van de arbeider. De Amsterdamse woninginspectrice Blomberg (1985) beschreef hoe ze bij haar huisbezoeken in de Jordaan, begin jaren dertig, kennis maakte met de gewoonte van huurders om via het venster met omwonenden te communiceren:

‘Na het kloppen op de deur om binnen te komen, kwam er vaak geen antwoord. Als je dan voorzichtig de deur opendeed, zag je de vrouw van achteren; de voorkant hing uit het raam naar buiten. “Ik lag uit de ramen” was een heel normaal gezegde. Ook een heel normale bezigheid, want dit was de manier om contact met wie naast je en tegenover je woonde, vaak tegelijkertijd, te hebben. Veel werkzaamheden werden verricht in de vensterbank.’ (ibid. p. 49).

Vanaf pakweg de jaren zeventig van de vorige eeuw werd het streven naar verheffing tot een uniforme, ‘burgerlijke’ leefwijze verlaten en werd de architectuur juist ingezet om ruimte te geven aan de pluriforme samenleving en de diversiteit van haar burgers. Zo bood de ‘andere driekamerwoning’ van architect Lydia Hartsuyker een sociale huurwoning waarin geen hiërarchie van woon- en slaapkamers was, maar drie gelijkwaardige kamers voor geëmancipeerde stellen met een symmetrisch rollenpatroon. Ook zijn er voorbeelden van woningen die met het oog op allochtone groepen ontworpen zijn, bijvoorbeeld met een grote en gesloten keuken (VROMraad, 2002).

Stedenbouwkundige plannen werden vooral in de eerste helft van de twintigste eeuw vaak in utopische bewoordingen gesteld, plannen uit verder zeer uiteenlopende stromingen als de tuinstad-ideologie, de wijkgedachte en het functionalisme, terwijl bovendien zowel voor- als tegenstanders van deze ideeën vanzelfsprekende relaties tussen de fysieke omgeving en het sociale functioneren van de bewoners veronderstelden. Voorstanders zagen positieve gedragsreacties voor zich, tegenstanders negatieve, hetgeen dan ook hun kritiek op het stedenbouwkundige concept uitmaakte.

Als reactie op de ongezonde woontoestanden in de negentiende-eeuwse stad greep de tuinstadbeweging terug naar een dorpse omgeving en een herstel van de band tussen mens en natuur, door middel van een parkachtige wijkaanleg en privé-tuinen. De functionaristen, met Le Corbusier als boegbeeld, zochten het in de openstelling voor licht en lucht via hoogbouw en spaarden daarmee op het maaiveld ruimte uit voor natuur waarin collectief gerecreëerd kon worden. Zij voerden in hun

ontwerpen de scheiding tussen wonen, werken en ontspannen ver door en hadden daarbij ook een sterke temporele zonering voor ogen: een dagindeling van acht uur werken, acht uur slapen en acht uur recreëren. Tuinieren gold voor Le Corbusier als werk, niet als ontspanning (Van der Horst e.a., 2001). In de tuinstadgedachte van Howard en Granpré Molière maakte de particuliere tuin in de volkswoningbouw deel uit van het beschavingsoffensief, want deze zou bijdragen aan gezondheid en welbevinden en zou luiheid en drankzucht tegengaan (Grinberg, 1982, in Van der Horst e.a., 2001: 37).

De vroege naoorlogse aanhangers van de ‘wijkgedachte’ waren bezorgd over de scheiding tussen woonwijken en werkgebieden en trachtten die functies juist binnen één wijk te verenigen:

‘Winkels, bedrijven en markt zijn gelegen midden in het leven van buurt, wijk, stadsdeel. Door de dagelijkse omgang met de mensen die er werken, en de geregelde aanschuiving van de arbeid die wordt verricht, zijn het vertrouwde elementen in het leven geworden. In dit opzicht kunnen vooral de kleine handwerksbedrijven van betekenis zijn voor het telkens opnieuw beleven van de veelzijdigheid en de totaliteit van het maatschappelijk leven en als zodanig zijn zij van groot sociaal-cultureel belang, zowel voor de opgroeiende jeugd als voor de volwassenen. Een geheel wegvallen van deze levende cellen van de arbeid uit de wijken zou een grote verarming van het leven betekenen’ (Bos, 1946: 94).

Zowel het tuinstadideaal, de wijkgedachte als het functionalisme boden elk voor zich een antwoord op de veronderstelde anonieme sociale interacties in de snel gegroeide steden. De tuinstad schiep een dorps milieu, waarin hechte sociale relaties zouden kunnen gedijen (Van Schendelen, 1997). In de wijkgedachte werden op de tekentafel anonieme relaties bestreden door buurten tot functionele eenheden te maken met de centraal gelegen buurtvoorzieningen als bindmiddel. Door de schaal van de buurt en de interacties rondom de voorzieningen kon de buurt ‘sociaal een eenheid’ zijn, ‘waar men elkaar vrij goed kan leren kennen, waar men

buurtvisites en buurtpraatjes maakt, waar men niet als vreemden langs elkaar heen gaat, waar men elkaar wat leent of op elkaars kinderen past' (Geyl, in Van der Horst e.a., 2001: 39).

Kritiek op de wijkgedachte ging over de vraag of stadsbewoners wel intensieve burenelaties wensen en of het ontbreken daarvan wel tot vereenzaming of ontworteling leidt, zoals werd verondersteld. Van Doorn (1955), de bekendste van de criticasters, veroordeelde de wijkgedachte als 'reactionair', 'sentimenteel', 'antidemocratisch' en 'uit de tijd', want territoriale kaders voor gemeenschapsvorming zouden in de moderne samenleving moeten plaatsmaken voor functionele, op basis van 'overeenkomstige beroepen, status, interesses en opvattingen' (De Vreeze, 1993: 240). Volgens Gijswijt (1975, in De Vreeze, 1993: 240) heeft de kritiek van Van Doorn ertoe bijgedragen dat sociologen nadien weinig aandacht meer hadden voor de culturele betekenis van woonwijken.

'Voor zover er al sociologisch onderzoek werd gedaan, werd dat niet opgezet vanuit het brede sociaal-culturele perspectief en de maatschappelijke ambities van de groep Bos cum suis, maar uitsluitend vanuit de beperkte empirische analyse van onderlinge persoonlijke relaties en de sociale differentiatie in buurten en wijken' (ibid: 240).

Sociale utopieën hebben aan het eind van de twintigste eeuw afgedaan; de stedenbouw staat meer ten dienste van de bewoner die in de stad moet kunnen genieten en zich moet kunnen identificeren met een herkenbare omgeving (Van der Cammen en De Klerk, 1993). Niettemin wordt er postmodern en eclecticisch teruggegrepen op ingrediënten van eerdere stedenbouwkundige stromingen, zoals de tuinstad en de wijkgedachte, maar nu zonder grote nadruk op de sociale effecten van de gekozen vormen en voorzieningen. De woning en de buurt zijn geen instrumenten meer om mensen op te voeden tot betere burgers; het gaat erom de burger te laten genieten van eigen huis en haard.

Terugkijkend blijken de vooroorlogse tuinvijken nog het best aan te sluiten bij de woonwensen van velen. De naoorlogse bouw had meer te lijden van concessies aan het idealistische ontwerpen. Kostenbeheersing op instigatie van de bestuurders leid-

de tot grotere woningdichtheden, en tot meer en hogere hoogbouw ten opzichte van de oorspronkelijke ontwerpen (Gijswijt, 1970, in De Vreeze 1993: 328).

Inmiddels staan diverse vroegnaoorlogse wijken met portiekwoningen en in mindere mate ook hoogbouwwijken (De Bijlmer!) op de nominatie om op de schop te worden genomen, voor zover dat al niet is gebeurd. Kennelijk is er een discrepantie ontstaan tussen hoe de bedenkers van de wijken meenden dat bewoners er zouden wonen en hoe het er vandaag de dag toeven is; de wijken worden immers niet zonder reden aangepakt. Mogelijk was er van meet af aan al een tegenstelling tussen de droom van de vormgevers en de beleving van de bewoners (Gans, 1969, spreekt in dit verband over het verschil tussen de 'potentiële', bedachte omgeving en de 'effectieve' omgeving, de omgeving zoals ze in werkelijkheid functioneert). Verscheidene stedenbouwkundige plannen of hun achterliggende ideeën waren al omstreden voordat ze werden uitgevoerd, in het bijzonder de functionalistische hoogbouwplannen. Woonwensenonderzoek had al uitgewezen dat velen in Nederland de voorkeur geven aan eengezinshuizen boven hoogbouw. Aan 'leefstijl- en woonmilieuprofilering' werd destijds nog niet gedaan; de flats moesten een breed publiek dienen, waaronder veel jonge gezinnen.

Het valt niet mee om achteraf vast te stellen welke wijk- of buurtproblemen al in het fysieke woonmilieu besloten lagen, en welke veranderingen in waardering, in bewoning en maatschappelijke context het geheel na verloop van tijd minder goed hebben doen functioneren. Onvolkomenheden in stedenbouw of architectuur werden – als ze zich voordeden – door de eerste generaties gebruikers immers vergoelikt, zolang de euforie over het bemachtigen van een zelfstandige woning in tijd van grote woningschaarste de overhand had. De eerste generaties hoogbouwbezoekers waren, na het overwinnen van de eerste aarzelingen, over het algemeen gelukkig in hun flats en velen zijn dat ook nu nog wel. Discussies over de vraag of de woningen en omgeving goed waren vormgegeven, gingen over de hoofden van de 'ervaringsdeskundigen' heen, zoals ook nu de professionals veel kritischer oordelen over de Vinex-nieuwbouw dan degenen die deze voorsteden betrokken hebben (Van Iersel en Marsman, 1999; Helleman, 2000).

Dit essay gaat over het ‘verval’ van wijken die ooit vol verwachting werden getekend en gebouwd en over de wijze waarop bestuurders trachten om die wijken er weer bovenop te helpen. Sinds eind jaren negentig gebeurt dat onder de noemer ‘herstructurering’ (VROM, 1997), een vervolg op eerdere fysieke vernieuwingsbewegingen: krotopruijing in pakweg de eerste helft van de twintigste eeuw en stadsvernieuwing in de jaren zeventig en tachtig van die eeuw. Het herstructureringsbeleid onderscheidt zich van eerdere stadsvernieuwing rondes doordat de beoogde doelen op verschillende ruimtelijke schaalniveaus liggen. Het gaat niet alleen om een betere kwaliteit van de wijk, maar ook om doelen op het niveau van het stadsgewest, dat van het wooncomplex en van bewoners van de wijk. Die verschillende analyse-niveaus zijn onderling verknoopt, maar ze worden hier toch zoveel mogelijk ontward. Strijdige ambities, neveneffecten van remedies en alternatieve strategieën komen eveneens aan bod. Eerst onderzoeken we nader wat de aanleiding was om in woonwijken in te grijpen.

Veroudering of verval

In de jaren tachtig en negentig is veel geconfereerd en gereflecteerd over het ‘verval’ van naoorlogse wooncomplexen (Heeger en Smit, 1992). Indicatoren voor verval waren: een hoge verhuisgraad, toenemende overlast, onveiligheidsgevoelens onder bewoners en daling van het sociaal-economisch niveau van de bewoners. Vanuit wetenschappelijke hoek is gewezen op de min of meer natuurlijke veroudering van wijken binnen de stad en het dynamisch perspectief dat nodig is om de voor woningbeheerders en veel bewoners onplezierige processen in de naoorlogse wooncomplexen te kunnen duiden (o.a. Van Kempen, 1992).

Tot op zekere hoogte is doorstroming op de woningmarkt juist een indicator van een gezonde dynamiek, die ook functioneel is. Net als andere goederen zijn ook woningen en woonmilieus (of ‘woondiensten’, zoals economen het ensemble van woonkwaliteiten noemen) aan slijtage onderhevig. Functionele veroudering, maar ook smaakverandering bij de gebruikers maken nieuwe woningen in beginsel aantrekkelijker dan oude.

Deze gedachte vormt de basis van de ‘filtering theorie’, zoals die door de Chicago-school in de jaren twintig van de vorige eeuw geformuleerd werd. In de loop der jaren dalen oudere woningen en wijken in de woningmarkthiërarchie, nadat er in de stad of – in hedendaagse ruimtelijke verhoudingen vertaald – in het stadsgewest nieuwe woningen en wijken worden opgeleverd. Dit komt doordat de bewoners van de oudere wijken geneigd zijn hun positie te verbeteren als er betere alternatieven voorhanden komen. Zodoende werken bewoners zich op terwijl hun (oude) wijken het domein worden van nieuwe bewoners met een steeds lagere sociaal-economische status.

Op de verklaringskracht van deze theorie is het nodige af te dingen. Allereerst op het idee dat nieuwbouw altijd aantrekkelijker is dan oudbouw. Er zijn buurten die na verloop van tijd juist in status stijgen, zoals historische binnensteden en de populaire jaren-dertig-buurten, die dan ook gretig in de nieuwbouw gekopieerd worden. Het woningtype kan weer in de mode raken (jaren-dertig-woningen), maar vaak maakt ook hun ligging oude woningen aantrekkelijker dan op grond van de ouderdom viel te verwachten: dichtbij het stadscentrum, of aan lommerrijke lanen of parken. Sommige wijken met eenvoudige woningen stijgen in status dankzij *gentrification*, zoals arbeidersbuurten nabij stadscentra (De Pijp en De Jordaan in Amsterdam; Lombok in Utrecht). De filteringtheorie gaat voorbij aan het grote belang van de locatie en van culturele waarden bij het waarderen van woondiensten, terwijl ook de gedachte dat nieuwbouw vanzelf via doorstroomketens ook de positie van lagere inkomensgroepen verbetert door praktijkvoorbeelden wordt gelogenstraft. Verhuisketens die op gang komen wanneer mooie, nieuwe woningen aan de voorraad worden toegevoegd, breken niet zelden af voordat de laagste inkomens aan bod zijn gekomen (Van Kempen, 1992).

Sommige wijken gaan sneller achteruit dan op grond van hun leeftijd verwacht mocht worden. Dit kan aan een mindere kwaliteit van de woningen of de omgeving liggen, maar er zijn ook voorbeelden van bijzonderheden in de context die ten nadele van een specifieke wijk werken. Zo heeft de oplevering van delen van het voor de middenklasse zeer concurrerende Almere de Amsterdamse Bijlmer parten gespeeld. In de fysiek bekoorlijke Amsterdamse Transvaalbuurt heeft de deportatie van de voor

een groot deel joodse bewoners en de chaotische toewijzing van de vele verlaten huurwoningen direct na de oorlog, het sociale functioneren decennia lang ontwricht (Van Kempen e.a., 1992).

In grote lijnen is het filteringproces, de sociaaleconomische achteruitgang van wijken door het wegtrekken van de beter gesitueerden, niettemin op veel plaatsen herkenbaar, ook wel in buurten met koophuizen. Dit maakt het belangrijk om bij het benoemen van de achteruitgang of zelfs het verval van wijken of buurten, doordrongen te zijn van de vraag vanuit wiens perspectief dit het geval is. Er is vaak wel eenstemmigheid over een aantal markante minpunten van de wijk, zoals vervuiling en vernieling, geluidsoverlast en onveiligheid. Onvrede onder een belangrijk deel van de bewoners over de zogenoemde 'leefbaarheid' en een hoge verhuisgraad vormen op geaggregeerd niveau relatieve, maar ook objectieve indicatoren voor een wijk die niet in goede doen is. De klachten kunnen worden geïnventariseerd en 'geijkt' aan andere wooncomplexen of wijken binnen eenzelfde woningmarktgebied en aan eerdere metingen in dezelfde wooncomplexen.

Dit neemt niet weg dat het perspectief van de wijkbeheerders, beleidsmakers en bewonersgroepen onderling nogal kan verschillen. Een deel van de bewoners heeft immers de eigen woonsituatie vrij recent verbeterd door naar deze wijk te verhuizen, hoe marginaal die woonsituatie in de perceptie van anderen ook kan zijn (Uitermark, 2003; Reijndorp, 2004). Onder de wijkbewoners zijn ook niet zelden conflicterende belangen waar te nemen tussen nieuwe bewoners en de gevestigden die in de komst van nieuwe, vaak allochtone bewoners een bedreiging zien. 'Verval' van een wooncomplex of wijk heeft zodoende ook subjectieve trekken, zelfs als objectief aanwijsbaar is dat de wijk achteruit gaat: het beeld van belanghebbenden op de processen die zich afspeelen kan onderling aanzienlijk verschillen.

De opbouwwerker Huiskens (in Buys en Kullberg, 2004) spreekt over 'wijken in de overgang' en toont daarmee oog te hebben voor het lastige van de transitie van wijken, het proces van verhoogde verhuisdynamiek en een snelle instroom van nieuwe bevolkingsgroepen in de wijk. Bij het gebruik van de term 'overgang' is het vizier meer gericht op nieuwe mogelijkheden en een andere toekomst voor de wijk, met nieuwe bewonersgroepen,

terwijl bij het woord ‘verval’ het functioneren van de wijk en de status van de bewoners in het verleden het referentiepunt is.

Reijndorp (2004) gaat nog verder en noemt hetzelfde proces ‘verstedelijking’, een doelbewust gekozen kwalificatie zonder verwijzing naar de moeizame aspecten van het veranderingsproces. De ‘vervallende’ wijken trekken een bevolking aan die in de hedendaagse stad thuis hoort en zijn ook ruimtelijk van buitenwijk tot binnenstadswijk geworden, doordat ze nu omringd worden door nieuwe uitbreidingswijken. Stedelijkheid wordt door Reijndorp geassocieerd met een sterk gemengde sociale compositie van wijkbewoners en een ligging van de wijk binnen de ring van buitenwijken. Van der Horst e.a. (2001) interviewden enkele bewoners van hoogbouwflats in het Rotterdamse Ommoord die exact dezelfde perceptie van stedelijkheid hadden. Hoewel deze mensen naar de maatstaven van de ontwerpers van hun woongebouwen in een icon van stedelijkheid wonen, spraken ze over de stad alsof hun galerijflats daar geen deel van uitmaakten. Onder ‘de stad’ verstonen zij het centrum en de multiculturele wijken daaromheen, tot waar de buitenwijken beginnen.

Functionele veroudering van wijken, met als kenmerk een snelle verandering in bewonerssamenstelling, kan al met al – afhankelijk van de positie die de beschouwer bekleedt als oude bewoner, nieuwe bewoner, beheerder of bestuurder – gezien worden als bedreiging (dalend ‘sociaal niveau’), maar ook als uitdaging. Overgangsverschijnselen als snelle doorstroming, geringe sociale controle, overlast en criminaliteit gelden niettemin als breed gevoelde minpunten (‘leefbaarheidsproblemen’) van wijken.

Herstel: de inverse van een vervalproces?

Dit meer dynamische perspectief op de (natuurlijke) veroudering van wooncomplexen en wijken kon de sociale verhuurders van probleemcomplexen in de jaren tachtig en negentig niet troosten en al helemaal niet bekoren. Zij kampten met hardnekkige beheerproblemen, verloedering en huurachterstand. In een poging om grip te krijgen op het vervalproces en met de bedoeling om ‘het verval af te remmen’ ontwikkelden Prak en Priemus in 1984

een vervalmodel voor naoorlogse wooncomplexen. Met beroep op enige fantasie kan dit model ook wel op het wijkniveau worden toegepast. Het model is toegesneden op de Nederlandse situatie, waar leefbaarheidsproblemen zich vooral concentreren in de (sociale) huursector. De beheerders van die huurwoningen, veelal woningcorporaties, krijgen in dat model een belangrijke rol toebedeeld. Daarin figureren drie (neerwaarts) bewegende vervalspiralen, die soms samenvallen en dan processen versterken: het sociaal, financieel en technisch verval.

De eerste vervalspiraal doet zich voor als de vraag naar woonruimte afneemt, een terugloop die zich als eerste laat voelen in complexen van mindere kwaliteit, met een slechte ligging of ongunstige prijs-kwaliteit-verhouding. De vraaguitval leidt tot een selectieve instroom van sociaal-economisch zwakkeren, onder wie migranten: degenen met de betere inkomens vertrekken en daar komen lagere inkomens voor terug. Het lage inkomen kan leiden tot betalingsachterstanden en financiële problemen die de aandacht van de betrokkene volledig opeisen en niet veel ruimte laten om zich in te zetten voor de sociale en fysieke woonomgeving. Snelle doorstroming leidt bovendien tot een selectieve instroom van mensen met weinig keuze op de woningmarkt en een urgente behoefte aan onderdak. Onder de mensen die bovenal woonruimte nodig hebben, bevinden zich veel (illegale) migranten, maar ook mensen met persoonlijke problemen die uit opvangvoorzieningen ontslagen worden, of achter wier tijdelijke inwoning bij familie of kennissen een punt werd gezet.

De vermaatschappelijking van de zorg doet zich vooral in 'sociaal zwakke' wijken voor; van burens en omwonenden wordt – begrijpelijkerwijs meestal vergeefs – verwacht dat zij een rol spelen in de opvang en ondersteuning (Veldboer en Duyvendak 2005; Kwekkeboom e.a., 2006). Uit een verkennend onderzoek onder een aantal extramuraal wonende mensen met verstandelijke beperkingen of (chronische) psychiatrische problematiek blijkt dat slechts een minderheid van de burens een dergelijke rol vervult (Kwekkeboom e.a., 2006: 20-22). Veel burens zouden volgens de geïnterviewde patiënten hooguit gedag zeggen, andere talen spreken of argwanend kijken: 'Ze beschouwen ons als zotten.' Het is goed mogelijk dat omwonenden in sociaal zwakke wijken een hogere tolerantiegraad hebben dan

die in zogenoemde betere buurten, maar het kan ook zijn dat het organiserend vermogen om actief verzet te plegen tegen de komst van geëxtramuraliseerden eenvoudig tekort schiet.

Als bepaalde grenzen zijn overschreden, zo vervolgt het vervalmodel, begint het complex een slechte naam te krijgen. Dit versnelt de verhuismobiliteit nog meer en gaat ten koste van de sociale controle, mede door een grotere kans op leegstand. Beide leiden ertoe dat de kans op vandalisme toeneemt.

‘In het begin probeert de beheerder de onderhouds-inspanningen te verhogen, maar als de middelen tekort blijken te schieten, ontstaat er steeds meer achterstallig onderhoud en daarmee gepaard gaande vervolgschade’ (Prak en Priemus, 1984: 38).

Hier interfereert het sociaal verval met het financieel en technisch verval.

‘De onderhoudsuitgaven blijven steeds meer achter bij de onderhoudsbehoefte. De verhuurder ziet met lede ogen hoe de exploitatie steeds meer in de rode cijfers verzeild raakt’ (ibid: 38).

Gezien de discussies over de zelfstandigheid van woningcorporaties en de financiële reserves binnen de corporatiesector verdient de wisselwerking tussen financieel en technisch verval meer aandacht. Investerings in een moeizaam lopend wooncomplex hoeven immers niet uit de exploitatie van datzelfde complex bekostigd te worden: reserves binnen de sector maken onderhoudsinvesteringen immers mogelijk. Wat nog niet wil zeggen dat de beheerder daartoe ook bereid is; hiervoor is bovendien vertrouwen in de effectiviteit van de investeringen nodig. Is het geen goed geld naar kwaad geld gooien? Is het geen bodemloze put?

Het vervalmodel analyseerde het proces van teruglopende leefbaarheid en dalende tevredenheid en vormde de opmaat voor een hele reeks vervalstudies, maar hielpen de inzichten nu ook om het verval te keren? Hoewel de diagnose onder meer vaststelde dat voor onderhoud van het complex slechts beperkte middelen

werden aangewend, constateerde men toch ook dat verhuurders vaak curatieve beheermaatregelen nemen.

‘Gelukkig hebben we niet te maken met een natuurverschijnsel. In de praktijk zien we dat er vroeg of laat maatregelen worden getroffen om het verval te keren en de attractie van het complex te verhogen’ (ibid).

De bestrijding van de problemen werd ter hand genomen door te pogen de neerwaartse beweging om te buigen. In wisselende combinaties werden maatregelen uitgetoetst: ingrepen in het ontwerp, zoals het opdelen van galerijen en het privatiseren van openbare ruimten; beheeringrepen, zoals ontruiming van ‘rad-draaiers’, intensieve bemoeienis met de toedeling van woningen (‘inplaatsing’) en profilering van complexen voor doelgroepen zoals ouderen of jongeren; en financiële ingrepen zoals huurverlaging (ibid; Heeger, 1992). Doel van deze curatieve en preventieve maatregelen was om problemen met overlast en (kleine) criminaliteit in de wooncomplexen terug te dringen.

Het evalueren van de effectiviteit van dergelijke maatregelen is lastig. In de eerste plaats bemoeilijkt het vaak integrale karakter van de verbeterstrategieën het aangeven van welke maatregel welk effect heeft gehad. Dat meer maatregelen tegelijk in de strijd werden geworpen, heeft te maken met de ernst van de problemen in de wooncomplexen en de – terecht gevoelde – behoefte om vooral daadkrachtig in te grijpen. Ook de maatregelen afzonderlijk evalueren, is niet gemakkelijk. In de ideale evaluatieopzet is immers sprake van zowel een nulmeting en een vervolgmeting, als van een controlegroep naast de onderzoeksgroep. Wittebrood en Van Beem (2004) deden een inventariserend onderzoek naar evaluatiestudies over beleidsmaatregelen die tot doel hebben om (kleine) criminaliteit en onveiligheidsgevoelens in de publieke ruimte terug te dringen. Uit die inventarisatie bleek dat in de afgelopen vijfentwintig jaar veel maatregelen niet geëvalueerd zijn.

Naar verhouding is veel onderzoek gedaan naar criminaliteitspreventie in de woonomgeving, maar slechts een beperkt deel van de onderzoeken (zes van de negentien onderzoeken) had een quasi-experimentele opzet. Uit die studies kan geen ondub-

belzinnig positief of negatief effect van de diversiteit aan maatregelen worden vastgesteld. Wel is op basis van deze studies (o.a. Hesseling e.a., 1991, Bouwmeester en Wassenberg, 1996, Veghel en Wassenberg, 1999) een positief effect vastgesteld op zowel de feitelijke als de subjectieve sociale veiligheid van huismeesters en van cameratoezicht in liften in hoogbouwflats. Het betreft hier preventieve en in het geval van huismeesters ook intensieve sociaal beheermaatregelen om de sociale controle te vergroten en zonodig sancties op te leggen.

Bij een inventarisatie na een aantal jaren van het reilen en zeilen van de onder handen genomen wooncomplexen (Hoenderdos et al, 1996) werd vastgesteld dat 'waakzaamheid en continue zorg geboden blijft'. De complexen dreigden opnieuw in verval te raken als ze niet blijvend intensief werden beheerd. Sommige van de onderzochte complexen zijn inmiddels alsnog afgebroken.

De maatregelen in naoorlogse probleemcomplexen waren in feite gericht op de terugkeer naar het functioneren zoals toen sociale controlemechanismen nog als vanzelf functioneerden. De vervalsspiraal moest worden omgebogen, een omkering die op gang gebracht werd met gerichte fysieke en sociale beheermaatregelen. De vraag is echter of een herstelproces werkelijk de inverse van een vervalproces is, of dat op een ingrijpendere wijze de bakens verzet dienen te worden. Zoals ook het herstel van collectieve normen die verloren zijn gegaan vele malen lastiger is dan het onderhouden van normstelsels die nog functioneren (Schuyt, 2004).

Fysieke of sociale problemen?

Bij het analyseren van de feilen van naoorlogse wooncomplexen ontstond eind jaren tachtig onenigheid over het gewicht van de verschillende fysieke en sociale oorzaken. Zo hekelde De Klerk (destijds werkend bij de Bestuursdienst Rotterdam) de probleem-analyse en voorbeeldplannen voor naoorlogse wijken die de Rijksplanologische Dienst in haar *Ideëenboek* (VROM, 1989) presenteerde. Deze getuigden volgens De Klerk in een toespraak op een congres over naoorlogse probleemcomplexen van een 'flinke

portie romantiek' ('herstel van het sociale leven') en van ruimtelijk determinisme (De Klerk, 1992: 58, 59):

'In Den Haag zou het "ontbreken aan een continue ruimtelijke structuur, die projecten tot een herkenbare buurt samenbindt", in Vlissingen moeten "buurten een relatie krijgen met de gehele stedelijke structuur", in Hengelo "is de stedenbouwkundige opzet onvoldoende duidelijk gestructureerd [...] en zijn er onvoldoende mogelijkheden om effectieve sociale controle uit te oefenen [...]" Meer dan een halve eeuw terug is in de geografie het fysisch determinisme ten grave gedragen. In andere disciplines tiert het kennelijk nog welig. [...] Mij lijkt de vraag buitengewoon interessant of de vorige generatie bewoners [...] ook het spoor bijster raakte in de ruimtelijke structuren van de Hengelose Es, de stad Vlissingen en de Haagse wijk Morgenstond, of juist niet [...] Criminaliteit, vandalisme, vuilniszakken over het balkon [...]. Met de beste wil van de wereld kan ik daarvoor vage ruimtelijke structuren, onduidelijke openbare gebieden, slecht vormgegeven overhoeken en anonieme achterpaadjes niet als oorzaken zien. Volgens mij lijden de normen van een aantal bewoners ernstig aan vervaging. Altijd zijn het mensen die niet willen deugen, in hun opvoeding onvoldoende besef van samen leven en verantwoordelijkheid is bijgebracht, voor wie niemand zich misschien echt interesseert en die zich op hun beurt voor weinig anders interesseren dan een te groot huisdier of een Sahara 4-wheel drive jeep met wildhek. [...] De grote vraag is: wie ziet deze groep, de probleemgezinnen en de snel groeiende tweede generatie werkloze immigranten als doelgroep?'

De Klerks diagnose van de problemen in de naoorlogse wooncomplexen was de eerder geschetste daling van deze wijken in de hiërarchie van de woningmarkt en het gegeven dat ze daardoor een andere bevolkingsgroep gaan bedienen, een groep die meer problemen heeft.

Met andere woorden: de sociale kenmerken van de buurtbewoners wegen zwaarder dan de fysieke kenmerken van de wijk.

Analyse leert ons dat de kenmerken van de bewoners en de bebouwing van de 56 prioriteitswijken die nu voor herstructurering in aanmerking komen (Buys, 2004), allerm minst eenduidig zijn. Weliswaar zijn het merendeels vroegnaoorlogse wijken, maar er zijn zowel wijken bij met eengezinshuizen als wijken met gestapelde bouw. In sociaal opzicht toont het palet van herstructureringswijken een hele reeks wijken in verschillende stadia van overgang: van wijken met een vergrijzende, oorspronkelijke bevolking tot die met een meer of minder ver gevorderde instroom van jonge, veelal allochtone bewoners.

‘De combinatie jong en autochtoon komt maar weinig voor’ (ibid. p. 59).

In onderzoek naar overlast in corporatiewoningen waren geïnterviewde verhuurders in verschillende gemeenten (Tilburg, Nijmegen, Amersfoort en Dordrecht) vrijwel unaniem de mening toegedaan dat de bewonerssamenstelling van een wijk meer samenhangt met overlastklachten dan de fysieke kenmerken van de wijk of de technische staat van de woningen (Kullberg e.a., 1996: 51).

Ook in het onderzoek naar de ‘leefbaarheid van wijken’ (RIGO 2004) komen sociale factoren als het meest bepalend uit de bus voor het oordeel van bewoners over de buurt. Negatieve oordelen over de bewonerssamenstelling (‘teveel’ allochtonen en ‘teveel’ alleenstaanden) gaan hand in hand met negatieve oordelen over de sociale omgang in de buurt en met ervaren onveiligheid, in het bijzonder de angst om te worden lastiggevallen.

Fysieke kenmerken werken ook door in het oordeel van bewoners: ‘Hoe hoger de dichtheid en hoe groter het aantal flats, des te lager de waardering van de woonomgeving’ (ibid., p. 8). Toch zijn er stadsmilieus met hoge dichtheden die juist wel gewaardeerd worden, en mede om die reden wordt in de *Nota Wonen (VROM 2000)* voor een aantal naoorlogse wijken juist verdichting als oplossingsrichting voorgesteld. Het is dan ook de combinatie van hoge dichtheden met een negatief gewaardeerde bevolkings-

samenstelling die problematisch is, waarbij het gewicht van elk van de factoren moeilijk is vast te stellen.

Het karakter van de fysieke omgeving is al met al geen afdoende voorspeller voor het bestaan van sociale problemen. Het bewonersprofiel van de wijken hangt samen met de relatieve positie van de wijk op de lokale of regionale woningmarkt. Naarmate die positie ongunstiger is, worden meer arme en lastige bevolkingsgroepen gerekruteerd en dat *'negatieve rekruteringsproces'* (VROM, 2000) wordt, zeker als het in een stroomversnelling is geraakt, uiteraard ook negatief gewaardeerd. De woningmarktpositie hangt niet lineair samen met de fysieke kenmerken, maar is ook afhankelijk van tijd en plaats. Een portiekflat was in 1950 iets anders dan nu, ook als de flat nog in puike conditie verkeert. Een sober eengezinshuis uit die tijd staat in Terneuzen of Winterswijk op de nominatie voor sloop, waar het in Amsterdam of Utrecht gewild is bij de middenklassen.

Er vanuit gaande dat sociaal-structurele verschillen in de samenleving zich nooit helemaal laten uitbannen, zal er altijd een onderkant van de woningmarkt zijn. De vraag is hoe deze rafelrand zich houdt in woonbuurten met lagere dichtheden, met grotere en beter geïsoleerde woningen. Als botsingen tussen buurtbewoners die elkaar niet kennen en onderling wantrouwen het grootste probleem vormen, moeten we vrezen dat ook in fysiek gunstiger milieus, zoals buurten met eengezinshuizen in groeikernen, leefbaarheidsproblemen ontstaan zodra daar een *'negatieve rekrutering'* van bewoners optreedt.

Beheer als intermediair tussen fysiek en sociaal

Vanaf het prille begin van de sociale woningbouw was een belangrijke rol weggelegd voor het beheer van de woningen en de woonomgeving. Het werd gezien als absolute voorwaarde voor het goed functioneren ervan. Er was onderscheid tussen sociaal en fysiek beheer. Onder sociaal beheer viel een zorgvuldige woningtoewijzing: niet teveel probleemgezinnen bij elkaar, woninginspectie en woonmaatschappelijk werk, waaronder het interveniëren bij burenruzies, maar ook een oor te luiste-

ren leggen en naar oplossingen helpen zoeken bij huurders met persoonlijke problemen (geldnood, opvoedingszorgen en dergelijke), en toezicht houden op het gebruik van gemeenschappelijke voorzieningen en semi-publieke ruimten. Fysiek beheer behelsde geregeld onderhoud van woningen en voorzieningen, reparaties van kapotte dingen zoals lampen, liften of speelgoed; schoonhouden van gemeenschappelijke ruimten en onderhoud van collectief groen.

‘Goede woningbouw staat of valt met de kwaliteit van het beheer. Het gaat er niet om “om zo min mogelijk last” van de woningen te hebben, maar om het geheel zo goed mogelijk tot zijn recht te laten komen. Een juist gebruik en onderhoud van trappen, speelplaatsen, bergingen en gemeenschappelijke tuinen moet worden bevorderd. Bewoners, eigenaars en overheid zullen gezamenlijk het exploitatie-apparaat moeten scheppen, dat alle zorg voor de woningbouw eerst tot een levenskrachtig resultaat zal kunnen voeren. De bewoners zelf moeten hier in belangrijke mate worden ingeschakeld, zowel door hun allerlei werkzaamheden te laten regelen als door hun medezeggenschap te geven in beheerszaken. Dan zal een levend en economisch werkend geheel kunnen ontstaan’ (BNA, 1955: 70).

Zowel de fysieke als de sociale beheermaatregelen moesten bijdragen aan een naar burgerlijke maatstaven nette woonomgeving en een naar omstandigheden zo harmonieus mogelijk samenleven van mensen die dicht op elkaar woonden in doorgaans kleine en gehörige woningen.

Van der Horst e.a. (2001) schetsen hoe vanaf de jaren zeventig de beheerinspanningen van corporaties en gemeenten zijn afgenomen, deels als paternalistisch in de ban gedaan, deels ook ten prooi gevallen aan bezuinigingen op de sterk gestegen loonkosten. De toenemende heterogeniteit van bewoners, naar alerhande kenmerken, achtergronden en dagelijkse leefpatronen in de voor- en naoorlogse wijken, noopte echter juist tot intensiever beheer. In zijn column ‘Renovatie Preventie’ hekelde H.J.A. Hofland (2005) de wijze waarop het wijkbeheer verslonsd is en

de enorme investeringen die nu in de vorm van herstructurering gedaan (moeten) worden om deze verwaarlozing te herstellen.

Beheermaatregelen zijn mede dankzij het in het Besluit Beheer Sociale Huurwoningen (1997) toegevoegde prestatieveld 'leefbaarheid' weer belangrijker geworden. Corporaties hebben hun inspanningen op dit vlak vergroot, zo blijkt althans uit investeringen die onder de noemer 'leefbaarheid' zijn gedaan (SCR 2002; Kleinhans 2005). Voorbeelden zijn onder meer de inzet van huismeesters, organiseren van portiek- en welkomstgesprekken, opstellen van leefregels, intensievere tussenkomst bij ruzies, snellere huisuitzetting bij huurschuld en bij ernstige overlast.

In de discussie over de sociale taakstelling van woningcorporaties (en in het licht van de flinke financiële reserves binnen die sector) is geopperd om de sociale beheertaken uit te breiden tot buiten de strikte grenzen van het wonen, door (financiële) bemoeienis met onderwijs, welzijn, zorg, en verbetering van publieke ruimten. De sociale taken van de woningcorporaties zouden er in toenemende mate vervuld kunnen worden (Conijn, 2005). Het zijn zaken waarover een voorhoede van corporaties zich al ontfemt, omdat het een belangrijke positieve uitstraling heeft op de buurt en naar alle waarschijnlijkheid ook op de waarde van het vastgoed, al is de economische balans tussen sociale investeringen en de vastgoedwaarde empirisch nog niet opgemaakt (WRR, 2005).

Volgens Conijn (2005: 84) sluit het bouwen en beheren van vastgoed het best aan bij de competenties van woningcorporaties. Behalve woningen zouden de corporaties ook scholen, zorgcentra en buurthuizen kunnen bouwen en beheren. Het verlenen van zorg, het geven van onderwijs en het verrichten van welzijns- en buurtwerk zouden minder goed aansluiten bij de competenties van woningcorporaties. Ook maakt een dergelijke taakverbreding het lastig, zo niet onmogelijk, een grens te trekken tussen dienstverlenende activiteiten van de corporaties en gemeentelijke verantwoordelijkheden met betrekking tot diezelfde diensten (ibid). Toch ligt het uitvoeren of laten uitvoeren van een aantal sociale diensten (maatschappelijk werk; buurtwerk; huiswerkbegeleiding) in het verlengde van het woonmaatschappelijk werk van de woningbouwverenigingen van het eerste uur. Eigentijdse vormen van bekommering om het welzijn van de huurders, een bekom-

mering die verder strekt dan zorg om de huurpenningen, passen bij de rijke traditie van het woonmaatschappelijk werk.

We beleven heden ten dage een herwaardering van het beheer van de publieke en semi-publieke ruimte in de stad. Zo besluit Reijndorp zijn boek *Stedebouw en dagelijks leven* (2004) met een pleidooi voor 'differentiatie door beheer', wat kan leiden tot 'grote, groene, onderhoudsarme ruimten die een informeel gebruik toestaan aan de ene kant, en intensief onderhouden openbare tuinen en plantsoenen aan de andere kant. Dan komt ook het rozenperk weer terug, waarvan het verdwijnen voor veel oudere bewoners het tijdstip markeert waarop het verval van de wijk begon" (ibid. p. 210).

Ook in het WRR-rapport *Vertrouwen in de buurt* (2005) wordt intensief beheer onder de noemer 'sociale herovering' bepleit.

'In de hot spots van onze grote steden, vaak in achterstandsbuurten, moet sprake zijn van een sterke overheid en krachtige sociale spelers die vanbovenaf beleid opleggen en dat met strakke hand uitvoeren.'

Behalve voor het overlastvrij of -arm functioneren van de buurt is dit ook van belang voor het vergroten van het vertrouwen van bewoners in de beheerders, de instituties, de overheid. Het vinden van eigentijdse vormen om een brede vertegenwoordiging van bewoners constructief te betrekken bij het reilen en zeilen van de wijk, zonder de volledige verantwoordelijkheid daarvoor op hen af te schuiven, vormt een grote uitdaging. Bewonerscommissies lijken hiervoor niet meer te voldoen. Als woningcorporaties de rol van sociaal wijkbeheerder op zich nemen, kunnen ze door het (laten) organiseren van allerlei activiteiten voor en door wisselende groepen wijkbewoners de band met huurders (en eigenaren van (sociale) koopwoningen) in de wijk op een praktische manier aanhalen.

Ruimtelijke schaalniveaus in de diagnose en remedie bij herstructurering

Tot nog toe was bij het beschrijven van stedenbouwkundige ambities en van verval van woongebieden ingezoomd op het schaalniveau van de wijk, de buurt of het wooncomplex. In de herstructureringsplannen vindt de diagnose van de problemen waarvoor de herstructurering een oplossing moet bieden, op verschillende schaalniveaus plaats (VROM 1997; Kruythoff, 2003, Van der Wouden, 2005). Naast problemen met wijken, buurten en wooncomplexen zijn emancipatoire effecten op individuele bewoners binnen die ruimtelijke eenheden aan de orde. De doelen die met herstructurering van wijken op verschillende schaalniveaus worden nagestreefd, gaan idealiter samen.

Het hoogste niveau in de herstructureringsdiscussie is dat van de stad binnen het stadsgewest. Dan volgt het lagere niveau van de minder aantrekkelijke of ronduit problematische wijken of buurten, vervolgens het niveau van (in de toekomst) moeilijk verhuurbare wooncomplexen en tenslotte het niveau van individuen in de wijk of buurt. Op dit laagste schaalniveau speelt de vraag wat menging van bevolkingsgroepen binnen de buurt aan sociale interacties teweegbrengt en wat dat betekent voor de tevredenheid en de maatschappelijke kansen van individuen in de buurt. Dit is onder sociale wetenschappers het meest besproken thema. We lopen de gesignaleerde problemen en gedachte oplossingen van hoog naar laag schaalniveau door.

Stadsgewestelijk niveau: selectieve exodus

Vanaf de jaren zestig doet zich een continue en vrij stabiele uittocht van meer draagkrachtige bewoners uit de stad naar de buitenwijken voor, een probleem dat door beleidsmakers rijkelijk laat is herkend (Van der Wouden 2005). Algemeen wordt aangenomen dat het voor de vitaliteit van de stad belangrijk is dat mensen met modale en hogere inkomens er goed vertegenwoordigd zijn. Overigens stellen onder meer De Vries (2005) en het SCP (2005) vast dat de exodus uit de stad in de periode 1995-2000 toch wat genuanceerder moet worden gezien. Alleenstaanden trekken per saldo naar de stad en gezinnen eruit. In termen van koopkracht per inwoner neemt het verschil tussen stad en rand-

gemeenten niet toe, maar wel als het gaat om koopkracht per woning.

Bij de selectieve migratiepatronen is er meer aan de orde dan alleen koopkracht. De vestiging van (middenklasse-)gezinnen met kinderen brengt stabiliteit in de wijk en de stad teweeg, omdat het om een groep gaat die in het algemeen minder verhuisc geneigd is en die veel belang hecht aan een schone en veilige omgeving. Door herstructurering wordt gepoogd de selectieve uittocht tot staan te brengen. Daartoe dient de stad meer aantrekkelijke woningen en woonmilieus te bieden en dat gebeurt in de herstructureringswijken, die laag staan in de woningmarkthiërarchie.

Er zijn ook stemmen die de selectieve migratiebeweging helemaal niet problematisch vinden, omdat de grootstedelijke regio immers als een functioneel geheel gezien moet worden, waarbij bewoners 'al naar gelang hun woonbehoeften en levensfase door het gewest circuleren' (Musterd en Ostendorf, 2005: 34). Die zwerfbewegingen door het stadsgewest zouden echter per saldo tot een exodus uit de stad leiden, met leegstand als gevolg, ware het niet dat de buitenlandse migratie naar de stad de uittocht voornamelijk compenseert (Van der Wouden en De Bruyne, 2001; Van Praag, 2003; NIDI 2006 – te verschijnen –). Als die immigratie stopt, en volgens recente prognoses zal de immigratie in ieder geval afnemen (Den Otten en Heida, 2005), wordt de stad dus kwetsbaar. In Rotterdam dient het vertrekoverschot zich nu al aan. Dan is er ook alle reden om de belangrijkste uitstromers, de gezinnen met kinderen, een aantrekkelijk woonalternatief in de stad te bieden. Dat vereist andere woningtypen dan de portiek- of hoogbouwflat en een veilig en liefst voor kinderen ook aantrekkelijk woonmilieu.

Bouw en Karsten (2004) stellen vast dat ondanks de grote trek van gezinnen naar buiten, er in de stad nog altijd grote groepen kinderen zijn. Hun ouders zien (nog) geen kans om weg te komen of ze hebben juist een uitgesproken stedelijke woonvoorkeur en de (financiële) mogelijkheden om die stad in overdrachtelijke zin tot speeltuin van de kinderen te maken: kinderen kunnen er naar de dierentuin, naar films, musea en evenementen worden gebracht. Zo beklagt een geïnterviewd stadskind van elf zijn neefje dat buiten woont: 'Zo zielig, zij hebben alleen

maar gras' (ibid: 199). Zolang kinderen noodgedwongen of als gevolg van de tegendraadse voorkeuren van hun ouders in de stad wonen, rust op gemeentelijke bestuurders de plicht om een woonomgeving in stand te houden of te maken waar kinderen zich kunnen ontplooiën. Daarvoor is in de meest letterlijke zin bewegingsruimte van levensbelang en dat zou een belangrijk gegeven moeten zijn bij de oplossing van vraagstukken van verdichting of verdunning van de bebouwing en de inrichting van de publieke ruimten in de stad.

Wijkniveau: monotonie en 'no go'

Een schaalniveau lager gaat het om de positie van wijken in de stad. In de diagnose voor herstructureringswijken klinkt door dat het om 'homogene' en 'monotone' wijken gaat: homogeen door het overheersen van lage inkomens en monotoon door de herhaling van dezelfde woningtypen en bouwvormen, vooral in de naoorlogse 'stempelbouw', met repeterende patronen van flatblokken. Om de monotonie te doorbreken liggen fysieke ingrepen voor de hand, zoals het vervangen van een deel van de bouwblokken door andere woningtypen, in hogere of lagere dichtheden, of transformatie van bouwblokken tot publieke ruimte, zoals een plein, speelplaats of park.

De wijken mogen sociaal-economisch homogeen zijn, sociaal-cultureel gaat het juist om heterogene wijken met diverse etnische groepen en nationaliteiten, leeftijden, huishoudentypen, levensbeschouwingen, gradaties van persoonlijke zelfredzaamheid en tempi van persoonlijke opwaartse mobiliteit. Deze heterogeniteit wordt in het herstructureringsbeleid meestal niet geïmplementeerd, terwijl daar met het oog op de collectieve zelfredzaamheid (onderling vertrouwen en het vermogen om elkaar zonedig aan te spreken) juist alle aanleiding toe is. Etnische heterogeniteit, maar ook grote diversiteit in opleiding en inkomen tussen buurtbewoners, bemoeilijkt de sociale cohesie, de kans op gezamenlijke contacten en de ontwikkeling van gemeenschapszin (De Hart, 2002: 13).

In de vroegnaoorlogse jaren bestond dan ook bezorgdheid over de sociaal-economisch gemengde bewonersgroep van de wederopbouw wijken, die immers een breed publiek zo snel mogelijk moesten accommoderen:

‘Een ander punt, waarop de urgentie de behoeften doorkruist, is de voorziening in de behoefte aan woningen voor de sociaal hogere groepen, die door het ontbreken van aan hun behoeften en aan hun financiële draagkracht aangepaste huurwoningen, in woningwetwoningen terecht komen, met als gevolg in veel gevallen een onbevredigende woning en onbevredigende door de situatie opgelegde sociale contacten. Hier bestaat een vacuüm wat betreft de woonvoorziening, dat zich op den duur zal wreken, zowel door verloop van een deel van de huurders zodra een meer aan hun behoeften aangepast aanbod op de woningmarkt verschijnt, als in de vorm van door aanpassingsmoeilijkheden veroorzaakte spanningen” (Van der Poel, 1958: 49).

De auteur vreesde dat het bij-elkaar-wonen en de gedwongen omgang tussen zogeheten sociaal hogere en sociaal lagere groepen op korte termijn zou leiden tot spanningen en op langere termijn tot sneller doorverhuizen van de hogere groepen. Bij dit laatste speelde vooral ook de beperkte kwaliteit van de woningen een belangrijke rol. Deze verwachting is uitgekomen.

De sociaal-economische geleding van de stadsbevolking is aangevuld met een etnische component, waardoor de heterogeniteit van de bevolking toenam. Tot op zekere hoogte deed eenzelfde verschijnsel zich voor bij eerdere generaties migranten, zoals Duitse joden en katholieke Brabanders in Amsterdam en Rotterdam.

Op grond van zowel de sociologische theorie als de naoorlogse huisvestingspraktijk zou homogeniteit in de bevolkingsopbouw voor de sociale cohesie eerder als voordeel dan als nadeel moeten worden gezien. De zorg van de bestuurders over concentraties van lage inkomens en van etnische minderheden komt echter voort uit de vrees voor ongunstige effecten van de ruimtelijke concentratie op de maatschappelijke kansen van leden van de groepen. Deze zogenaamde ‘buurteffecten’ houden in dat het bij-elkaar-wonen van mensen in een maatschappelijke achterstandspositie, zoals werklozen, het ongemak voor deze bewoners nog vergroot (we komen hierop terug).

Een andere, verwante zorg van de bestuurders op wijkniveau is die voor het ontstaan van 'no go'-areas in de stad (Van der Wouden, 2005). Leefbaarheidsproblemen in de wijken kunnen leiden tot een negatieve reputatie die passanten en zelfs de politie ervan weerhouden de wijk of buurt te betreden. Er is dan sprake van een 'no go'-area: een gebied dat in de beleving van veel burgers te onaangenaam of zelfs te gevaarlijk is om te betreden. Onder leefbaarheid kan veel worden geschaard, maar in het algemeen denkt men in dit geval aan symptomen als vervuiling en vandalisme, gevoelens van onveiligheid en – last but not least – criminaliteit. Die zaken hangen sterk met elkaar samen, alsmede met een tekort schietende informele sociale controle, die weer samenhangt met snelle doorstroming en een geringe sociale samenhang in de buurt (zie o.a. Maas-de Waal en Wittebrood, 2002).

De zorg van de bestuurders – en van veel bewoners van de wijken – is dat de leefbaarheid ondermaats is of dat deze snel achteruit zal gaan. De verwachting is dat een sociaal-economisch meer gemengde buurt of wijk dit type problemen verzacht en dat op die manier het ontstaan van grotere, aaneengesloten gebieden die voor de bewoner of betreder *unheimisch* aanvoelen, vermeden wordt. De reputatie van de buurten wordt dan ook beter, zo is de bedoeling, en dat straalt af op de bewoners van de buurt.

De voorgestane remedie is enerzijds het bouwen of door verbouw creëren van kwalitatief betere en duurder woningen in de wijk, waardoor meer visuele diversiteit ontstaat, en anderzijds versnippering en verkleining van onaantrekkelijke gebieden die trekken van 'no go'-area's vertonen. De hoop is dan dat daarmee ook leefbaarheidsproblemen verminderen. Voor dat laatste is ook een verbeterde bruikbaarheid en kwaliteit van openbare ruimten en voorzieningen van belang (De Hart et al, 2002) en niet in de laatste plaats de kwaliteit van het eerder genoemde beheer. Bij al die doelen is de vraag cruciaal of vermindering van de problemen zich zal beperken tot de woonblokken die vernieuwd zijn of dat er ook een positieve uitstraling is naar de andere delen van de wijk.

Wooncomplex niveau: (toekomstige) verhuurbaarheid

In de bezorgdheid over de problematische naoorlogse wooncomplexen spitste de aandacht zich toe op de schaal van het wooncom-

plex: een galerijflat, een groepje portiekflats, een paar straten met eengezinshuizen. Op die schaal werden ook de remedies gezocht: fysieke ingrepen, zoals het aanbrengen van betere verlichting, het afsluiten van binnenterreinen, het snoeien van 'eng kijkgroen' en daarnaast ook sociale maatregelen zoals portiek- en welkomtsprekken, gedragsregels, strenge woningtoewijzing (met controle op overlastdossiers), aanstelling van toezichthouders.

Kwaliteitstekorten in vroegnaoorlogse wooncomplexen, zoals kleine, gehorige woningen, maken nog steeds deel uit van de diagnose. In de loop van de jaren negentig deed zich hier een duidelijke vraaguitval voor, die echter door de opgelopen tekorten op de woningmarkt aan het zicht onttrokken is. Wanneer de tekorten teruglopen doordat de nieuwbouw op stoom komt of de immigratie stagneert, zullen deze woningen als eerste onder verhuurproblemen en leegstand gaan lijden (ABF, 2005).

De woningen in de vroegnaoorlogse wijken behoren tot de goedkopere woningen, die mede door de vernieuwingsingrepen steeds schaarser worden. Vraaguitval in dit deel van de woningmarkt hangt behalve met de mindere kwaliteit van de woningen ook samen met de royale huursubsidieregeling, zoals die sinds 1997 van kracht is, met een zeer beperkte zogenoemde kwaliteitskorting. Dit betekent dat huurders die recht hebben op subsidie en die een aantrekkelijker en duurder woning wensen, nauwelijks hogere netto woonlasten krijgen. Voordien maakte een hogere kwaliteitskorting een dergelijke carrièrestap minder aantrekkelijk. Wordt het mes in de huurtoeslag gezet, dan leidt dat tot een toenemende vraag naar goedkope huurwoningen (Ras e.a., 2006).

Een lage kale huur van de woning bij een acceptabele woonkwaliteit is nu vooral aantrekkelijk voor wie op grond van het inkomen (of vanwege jeugdigheid in combinatie met een wat hogere huur) geen recht heeft op huurtoeslag en zijn geld graag uitgeeft aan andere zaken dan wonen, bijvoorbeeld aan studie, financiële steun aan familie in binnen- of buitenland of aan het uitgaansleven. Het laatste type stedeling ambieert over het algemeen een woning in of dichtbij het centrum, maar overloopt naar andere, goedkope wijken is – bij goede verbindingen met de centrale stad – heel voorstelbaar.

Het zijn vooral huishoudens die geen huursubsidie krijgen, die zich ontevreden tonen met gedwongen verhuizing in het kader van herstructurering, omdat ze op aanzienlijk hogere woonlasten uitkomen. In kleinschalig onderzoek onder vertrekkekers uit herstructureringsgebieden in Utrecht en Den Haag beoordeelde ongeveer één op de acht verhuisden de beweging negatief, met de sterk gestegen woonlasten als motief (Kleinhans, 2005: 221-223). Het ging om mensen met een inkomen net boven de huursubsidiegrens, die de huursprong van minder dan 300 euro naar ca. 450 euro helemaal zelf moesten bekostigen. Onder verhuisden in de Haagse herstructureringswijken Transvaal, Morgenstond en Spoorwijk was volgens onderzoek van de gemeente (Kleinegris, 2004: 40) eenderde van de verhuisden ontevreden met de huurstijging in relatie tot de nieuw verworven kwaliteit. De huursubsidie-afhankelijkheid onder alle verhuisden verdubbelde bijna.

De huidige ramingen van (toekomstige) overschotten aan goedkope huurwoningen gaan ervan uit dat het huursubsidie- of toeslagenbeleid in de toekomst hetzelfde zal zijn als nu (ABF, 2005). Als hierop substantiële bezuinigingen worden toegepast, zoals dat in de jaren tachtig gebeurde, zal de interesse in kwalitatief mindere maar goedkopere woningen toenemen.

Individueel niveau: achterstanden, integratie, buurteffecten

De (vermeende) effecten van concentraties van onderling vergelijkbare bewoners op de individuen binnen de buurt of wijk, de buurteffecten, worden veelal in twee richtingen gezocht. Allereerst worden effecten op de sociaaleconomische stijgingskansen van individuen in de achterstandsbuurten verondersteld. Dit naar analogie van de door Wilson (1987) vastgestelde processen in Amerikaanse zwarte getto's. Nadat de zwarte middenklasse zich aan het getto ontworsteld had, ontbrak het de onderklasse aan rolmodellen in de buurt, het zelfbeeld leed hieronder en er ontstond een *culture of poverty*.

Hiernaar is ook in Nederland onderzoek gedaan, maar er werd weinig overtuigende empirische ondersteuning gevonden: buurteffecten blijken afwezig of zijn klein vergeleken met de negatieve invloed van een lage opleiding en een laag inkomen op de kans op maatschappelijke stijging van bewoners

(voor overzichten, zie Van Kempen en Bolt, 2003; Veldboer en Duyvendak, 2004, Kleinmans 2005, Ostendorf en Musterd, 2005). Wel waarschuwd Engbersen en Snel (1997) voor de gevolgen van een grote uitkeringsafhankelijkheid in bepaalde wijken. Zij telden in 1994 dertig buurten in de vier grote steden waar minstens 44% van de bevolking tussen 15 en 64 jaar een uitkering had. In hun zoektocht naar een mogelijke uitkeringscultuur stelden zij vast dat in bepaalde kringen zich inderdaad een afwijkend arbeidsethos voordoet en dat de sociale omgeving waar mensen deel van uitmaken daarop van invloed is (Engbersen, 2001: 279).

‘Het Nieuwe Westen [...] is een wijk met een gefragmenteerde sociale structuur zonder hechte sociale controle. In deze wijk zijn talloze leefstijlen en subculturen aanwezig waarin de vanzelfsprekendheid van een uitkering en het niet-hebben van werk niet ter discussie staan, en waarin het stigma dat met werkloosheid verbonden is daarom ook veel minder zwaar op de schouder van de betrokkenen drukt.’

Dit lag bijvoorbeeld anders in de Enschedese volkswijk Stadsveld/Pathmos, die nog ‘trekken van een traditionele arbeidersgemeenschap’ vertoonde en waar de werklozen meer gebukt gingen onder hun maatschappelijke positie. Niet zozeer een groter of kleiner aantal uitkeringsgerechtigden in de buurt verklaarde de verschillen in beleving van werkloosheid, maar het karakter van de sociale relaties in de buurt.

Enigszins verwant, maar toch verschillend van deze sociaaleconomische buurteffecten, zijn de veel minder onderzochte sociaal-culturele integratiekansen van allochtone groepen in etnische concentratiebuurten. Dergelijke buurten zijn in Nederland voornamelijk concentraties van huishoudens met lage inkomens. In de VS schijnen zwarte middenklassen en elite-enclaves populair te zijn bij een deel van het Afro-Amerikaanse establishment (Dent, 1992; Foderaro, 1998; Scott, 2001; The Chicago Sun-Times, 2005). De maatschappelijk gearriveerde Afro-Amerikanen die voor vestiging in zwarte suburbs kiezen, geven aan dat ze daar meer zichzelf kunnen zijn. In Nederland is dat nog niet aan de orde,

hoewel de nieuwe Bijlmer met een zelfbewuste Surinaamse middenklasse er enige trekken van begint te vertonen. Wel stuurt, volgens onderzoek van Van der Zwaard (2005), het gevoel om in een overwegend witte buurt niet welkom te zijn, de verhuisrichting van sociale stijgers van Turkse en Marokkaanse origine. Het huidige maatschappelijke klimaat, waarin moslims steeds gevraagd wordt om zich 'te verantwoorden voor gewelddaden van geloofsgenoten' zou hiertoe bijdragen (ibid: 471). Juist de hoger opgeleiden die het aangaat storen zich hieraan het meest (Gijsberts en Dagevos, 2005).

In de Nederlandse zogenoemde zwarte buurten zijn meestal diverse culturele groepen vertegenwoordigd, waarbinnen intensieve sociale (familie-) netwerken bestaan (Van der Laan-Bouma Doff, 2005; Dekker en Bolt, 2005). Binnen de eigen culturele gemeenschap is de cohesie in de buurt in het algemeen groot, wat zowel voordelen biedt zoals geborgenheid en wederzijdse steun, als het nadeel van sociale controle binnen de groep. Volgens enkele recente onderzoeken is er wel grond voor bezorgdheid over sociaal-culturele buurteffecten. De onderzoeken *Uit elkaars buurt* (Gijsberts en Dagevos, 2005) en *De buurt als belemmering* (Van der Laan-Bouma Doff, 2005) werpen licht op de desintegrerende effecten van etnisch gesegregeerde buurten. Vrijtijdscontacten tussen Turken en Marokkanen en autochtone Nederlanders zijn in de afgelopen tien jaar teruggelopen, die tussen Surinamers en autochtone Nederlanders zijn gestabiliseerd. Gesegregeerde buurten vormen hierin zeker niet de enige, maar wel een belangrijke factor. De geringe contacten wreken zich in negatieve stereotypen over en weer en een slechtere beheersing van de Nederlandse taal bij Turkse en Marokkaanse Nederlanders. Vooral op laag opgeleiden hebben deze buurteffecten hun negatieve uitwerking.

Een belangrijk onderwerp van maatschappelijke discussie in dit verband is de zwarte- scholenproblematiek. Etnisch gesegregeerde buurten gaan immers vaak samen met zwarte scholen, waarvan de indruk bestaat dat ze slecht zijn voor de leerprestaties van de kinderen en dus voor hun integratie in de samenleving. Volgens Gijsberts en Dagevos (2005: 58) valt het negatieve effect van zwarte scholen op de leerprestaties van de kinderen erg mee, doordat die scholen steeds beter weten

om te gaan met taalachterstanden van kinderen en daardoor een relatief grotere 'leerwinst' boeken dan witte en gemengde scholen. De leerachterstand op zwarte scholen blijkt vooral een kwestie van een sociaaleconomisch lager milieu. Wel is er zorg over andere maatschappelijke effecten van zwarte scholen dan die op de leerprestaties van de kinderen, zoals 'de wederzijdse beeldvorming, opvattingen over het maatschappelijk klimaat in Nederland, en beslissingen over schoolkeuze en het vinden van werk' (ibid: 89). De gesegregeerde scholen dragen wellicht bij aan de bestendinging van vooroordelen, stereotypen en gescheiden leefwerelden in plaats van deze te doorbreken.

Eén richting die de auteurs voorstaan bij het zoeken naar een oplossing is een menging van de woningen van uiteenlopende prijsklasse, opdat meer autochtone middenklassers in de buurt komen wonen. Het is echter de vraag of door het sturen op sociaaleconomische stratificatie binnen de buurt vanzelf ook menging of contact met een autochtone midden- of bovenklasse zal ontstaan. Waarschijnlijker is dat het de groeiende allochtone middenklasse meer aan de buurt zal binden. Dat zou misschien tot voorbeeld en emancipatie kunnen strekken voor de allochtone onderklasse en langs die weg bijdragen aan sociaal structurele integratie. Hoe zich dat dan weer verhoudt tot effecten op sociaal-culturele integratie is nog een open vraag. Meer koopwoningen en betere woningen in 'mindere wijken' kunnen ook een andere allochtone groepering aantrekken, zoals in de Haagse Schilderswijk gebeurde. Huurwoningen met vooral Marokkanen en Turken zijn daar deels vervangen door koopwoningen, waar Surinaamse Hindoestanen interesse in hadden (Elsinga, 1996). Of de ene allochtone middenklassengroep (zoals Hindoestanen) als gidsgroep voor andere allochtone groepen kan dienen, verdient nader onderzoek.

Synergie tussen de doelen op verschillende niveaus?

Volgens de beleidsuitgangspunten overlappen de doelen die met herstructurering gediend worden elkaar. Selectieve uittocht van de stad naar het gewest wordt bestreden door meer woonkwaliteit in de stad te bieden. Dat gebeurt in de minst populaire wijken, waar de woningvoorraad het minst tot tevredenheid strekt en waar leefbaarheidsproblemen het woongenot ondermijnen.

Door fysiek in te grijpen en de wijken te ‘herpositioneren’ worden monotonie in de bebouwing en een onprettige sfeer in (delen van) de wijk doorbroken. Bovendien zal – volgens de veronderstelling van synergie – ook de maatschappelijke achterhoede, voor zover die in de wijk achterblijft, mee profiteren van een verbeterd woonmilieu. In wat nu volgt, kijken we naar enkele voetangels en klemmen bij het bereiken van de gestelde doelen.

Het proces

Als concentraties van arme, lastige of allochtone bewoners om emancipatoire en andere redenen via herstructurering tegengegaan worden, dan gebeurt dat door de woningvoorraad deels op te waarden door sloop en nieuwbouw, door samenvoegen van woningen of door combinaties van beide. Deze fysieke ingrepen hebben direct gevolgen voor de sociale compositie van de wijk. Herstructurering is een delicate operatie omdat er een diskwalificerend signaal van kan uitgaan, afhankelijk van de schaal waarop gewerkt wordt en de wijze waarop het proces georganiseerd is. Ligt het accent op grootschalige vervanging van woningen door veel duurdere, die voor de huidige bewoners onbetaalbaar zijn, dan is de boodschap van de bestuurders dat de bewoners een sta-in-weg zijn bij de opwaardering van de wijk. Protest van deze bewoners tegen ‘wijken voor de rijken’ ligt dan voor de hand.

Langs deze weg kunnen herprofilering en de verhuisstromen die erdoor gegenereerd worden, botsen met andere strategieën om tot meer collectieve zelfredzaamheid van buurtbewoners te komen, strategieën die tot doel hebben juist de mensen die over weinig sociaal kapitaal beschikken te ondersteunen om zich ten bate van de buurt te organiseren (*empowerment*). In de vernieuwingsingreep kan ook synergie tussen deze doelen nastreefd worden door bij het verbeteren van de wijk de bewoners bij te staan om de voor hen beste uitkomst te bereiken: binnen de wijk of erbuiten. Hierbij is de organisatie van het veranderingsproces belangrijk gebleken voor de waardering die betrokkenen ervoor hebben (Kleinhans, 2005). Hoe wordt men van de plannen op de hoogte gebracht en welke inbreng kunnen bewo-

ners hebben? Welke mogelijkheden zijn er om binnen de buurt of wijk door te stromen naar een betere woning? Welke verhuiskostenvergoedingen worden uitbetaald?

Uitplaatsing naar andere buurten hoeft beslist niet nadelig uit te pakken voor de betrokkenen. Er zijn immers voorrangregelingen voor 'herstructureringsurgente' die deze vertrekkers kansen bieden elders een onvermoede stap voorwaarts te zetten in de wooncarrière. Hoewel velen van tevoren opzien tegen sloop van hun woning en noodgedwongen vertrek, is de evaluatie achteraf – voor zover dat onderzocht is – bij de meeste vertrekkers positief van toonzetting (Kleinans, 2005; Kleinegris, 2005). Het zijn vooral de gewone woningzoekenden die geen urgentie wegens herstructurering hebben, die op de lokale woningmarkt in tijden van woningschaarste de nadelen ondervinden van het feit dat herstructureringskandidaten voorgaan bij de toedeling van vrijkomende woningen.

Waterbed-effecten?

Bij het doorbreken van de sociaaleconomische uniformiteit van een buurt door een deel van de woningen op te waarden is een belangrijke vraag waar de gedeplaceerden heengaan en in hoeverre de verhuisden zich spreiden over wijken binnen de stad of het stadsgewest. Is die spreiding vergaand en verdunnen zich de problemen, of verplaatsen die zich naar enkele (aangrenzende) wijken? Verdunning van de problematiek wordt meestal als een voordeel gezien. Vanuit het perspectief van de bewoners in de herstructureringswijk is dat ook terecht, vooral als de ingreep ertoe heeft geleid dat sterk overlastgevende bewoners zijn vertrokken (Kleinans, 2005).

Op het niveau van de stad bezien, is niet alleen de vraag van belang of de leefsituatie in de aangepakte wijk is verbeterd, maar ook waar lastige en armlastige bewoners zijn neergestreken en in hoeverre in de nieuwe situatie de problemen beter beheersbaar zijn geworden. Indien er verdunning van problemen is opgetreden: maakt dat ze dan per geval makkelijker of juist lastiger hanteerbaar?

Uitermark en Duyvendak (2005) betogen dat verspreiding en verdunning van problemen gunstig zijn omdat de overbelas-

te instituties in de ‘probleemwijk’ dan worden ontzien. Toch is enkel de belasting van instellingen als argument voor spreiding onvoldoende, vooral als die spreiding via kostbare ingrepen in het vastgoed moet worden bereikt. Het zou immers meer voor de hand liggen de problemen trachten te beheersen door meer middelen toe te kennen aan instellingen zoals het buurtwerk, het welzijnswerk, de (geestelijke) gezondheidszorg en het maatschappelijk werk. Bovendien is het goed mogelijk dat ook de instituties in andere wijken niet opgewassen zijn tegen een zwaardere belasting, zelfs als die veel geringer is dan in de ‘probleemwijk’ het geval was. In elk van die locaties is de lokale institutionele infrastructuur misschien minder toegesneden op problemen zoals huurschuld of overlast van ‘psychische gevallen’.

Verdunding van problemen zou idealiter een meerwaarde moeten opleveren die verder strekt dan een ontlasting van instituties in de probleemwijk. Het is goed mogelijk dat als overlastproblemen een bepaalde drempel (in dichtheid, frequentie en ernst) niet overschrijden, de vervaldynamiek zich niet voordoet. Bewoners van sociale huurbuurten hebben soms uitgesproken opvattingen over welke dichtheid van problematische huishoudens, zoals drugs- of alcoholverslaafden of psychiatrische patiënten, de buurt aankan (zie bijvoorbeeld Van Daalen en Kullberg, 1998). Of deze gedachten als leidraad genomen kunnen worden bij het huisvesten van ‘huishoudens met een dossier’, is een lastige vraag, omdat discriminatie en uitsluiting op de loer liggen. De huidige liberale woonruimteverdelingspraktijk is op dit punt toch onbevredigend, omdat ze helemaal voorbijgaat aan de kritiek van goedbedoelende, betrokken buurtbewoners die zich zorgen maken over de toestroom van huishoudens die door hun gedrag in de buurt minder makkelijk geaccepteerd worden.

Een goede afweging tussen het spreiden van problemen versus het ruimtelijk concentreren, maar dan met de steun van goed toegeruste instellingen, wordt nog weinig gemaakt. Spreiding van problemen lijkt toch vooral te worden ingegeven door het – zeer begrijpelijke – verlangen om er in de probleemwijk vanaf te zijn, terwijl het bestrijden of beheersbaar maken van de problemen zelf misschien effectiever kan zijn als ze zich geconcentreerd voordoen. Mogelijk zijn er door de organisaties die met de opvang van deze groepen belast zijn schaalvoordelen te behalen.

Indien de herprofilering van de woningvoorraad in de herstructureringswijken primair tot verplaatsing en nieuwe ruimtelijke concentraties leidt, dan dient dit meegewogen te worden in de afwegingen rondom de zeer aanzienlijke investeringen in het opwaarderen van de woningvoorraad. Bij de beoordeling van de uitkomsten van de herstructurering in termen van een succesvolle strategie voor de stad kan niet worden volstaan met het evalueren van de objectieve situatie in de verbeterde gebieden en de ervaringen van de bij het proces betrokken bewoners, maar dient de ruimere woningmarktcontext in ogenschouw te worden genomen (Van Kempen en Bolt, 2003; Kleinhans 2005). De centrale vraag is dan of de problematiek op de plaats waarheen ze is verplaatst beter beheersbaar is geworden.

Sociale effecten

In de nota *Stedelijke Vernieuwing* (1997) was de herprofilering van de woningvoorraad ten behoeve van de revitalisering van de stad het centrale doel. 'Blijvers' in de aangepakte wijken zouden als vanzelf meeprofiteren van de opgeknapte wijk (zij hebben 'recht op een eigentijds woonmilieu') en zodoende zouden de herstructureringsdoelen op verschillende niveaus in één klap gerealiseerd kunnen worden. In de sociaal-wetenschappelijke commentaren en onderzoeken is het accent vrijwel volledig op de emancipatoire doelstellingen komen te liggen, in het bijzonder op de heilzame werking van sociale interacties tussen oude en nieuwe wijkbewoners. Doelstellingen op hoger niveau, zoals het versterken van het sociaal-economisch niveau van de stad binnen het stadsgewest, verdwenen naar de achtergrond (zoals ook werd aangekaart door Kruythoff, 2003). De eerste ervaringen met het genereren van goodwill en medewerking van buurtbewoners aan het vernieuwingsproces hebben er wellicht toe bijgedragen dat het laagste schaalniveau (bewoners binnen de buurt) op de voorgrond is getreden: de vernieuwers konden immers niet gemakkelijk om de bewoners heen.

Er is onzekerheid over de sociale interacties die door herprofilering van wijken worden teweeggebracht. De evaluaties van de ingrepen lijken gunstig uit te pakken, in de zin dat betrokkenen die binnen of naar de wijk verhuisden en ook mensen die de

wijk verlieten, veelal positief oordelen over het gerealiseerde en over hun verhuisstap (Kleinhans 2005: 86; Kleinegris, 2005).

Bij degenen die al in de buurt woonden en in dezelfde woning bleven, worden ook andere reacties opgetekend. Zo reageren volgens onderzoek van Kleinhans (2005) de oude bewoners in de Rotterdamse herstructureringswijk De Horsten niet positief op de nieuwbouwbewoners in de wijk. Dit zou komen doordat de bewoners in hun portiekflats een grotere relatieve deprivatie ervaren nu ze uitkijken op mooie nieuwe eengezinswoningen. Omgekeerd zien de nieuwe bewoners van de betere woningen de oude portiekflats als een imperfectie in het nieuwe milieu. Dit leidt tot negatieve beelden van bewoners over en weer. Ook Karsten en Van Kempen (2001) vonden afwijzende reacties van oude ten opzichte van nieuwe bewoners in de wijk en vice versa.

Ouwehand en Davis (2004) troffen scheidslijnen aan tussen bewoners in de vernieuwde buurten binnen de wijken Bouwlust, Kleinpolder, Wielwijk en Zuidwijk, en de (kansarme) bewoners die na de vernieuwing in de niet 'behandelde' delen van de wijk zijn ingestroomd: 'Deze nieuwkomers hebben volgens de geïnterviewden geen binding met de wijk, vertonen sociaal gedrag en houden zich niet aan in de wijk geldende gebruiken' (ibid.: 14). In de onbehandelde buurtgedeelten doet zich kennelijk een snelle doorstroming van bewoners voor.

Bewoners die in de nieuwbouw zijn terechtgekomen ervaren de (iets) later gekomen huurders als nieuwkomers. Doordat over een langere periode wordt teruggekeken zijn nieuwe en oude groepen hier als het ware omgedraaid ten opzichte van de situatie ten tijde van de vernieuwingsingreep. De geïnterviewden in de nieuwe woningen hopen op vervolgingrepen in de overgebleven oude woongebieden, opdat zoveel mogelijk kansarme nieuwkomers geweerd worden. In de zeer ingrijpend vernieuwde wijk Hoogvliet huizen de oude bewoners in enclaves van (betere) koopwoningen en zij toonden zich juist tevreden over de grootschalige sanering van de omringende, mindere bebouwing (Kleinhans, 2005). De mensen die zich in de betere woningen bevinden of genesteld hebben, willen kennelijk zo min mogelijk armoe om zich heen zien.

De vraag wat een buurtbewoner met de opwaardering van woningen en publieke ruimte in de buurt opschieft, is voor-

alsnog vooral bestudeerd in termen van de effecten van herprofilering van de woningvoorraad op informele sociale contacten tussen de bewoners. Er zijn geen aanwijzingen gevonden voor het ontstaan van intensieve sociale contacten tussen oude en nieuwe bewoners, zoals huisbezoek over en weer, terwijl de bestaande sociale verbanden wel verstoord zijn (Kleinhans e.a. 2000, 2005, Van Kempen en Bolt, 2003).

Onder verwijzing naar het standpunt van Van Doorn (1955) en de teloorgang van de buurt als sociaal integratiekader, worden door de onderzoekers die zich in de sociale interacties in geherstructureerd gebied verdiepten, opnieuw vragen gesteld over het nut van sociale menging.

Status- en leefbaarheidseffecten

Er zijn redenen om de fysieke ingrepen niet louter te beoordelen op het tot stand komen van veranderingen in de netwerken in de buurt, maar ook te kijken naar de meer algemene tevredenheid met de veranderingen, die waarschijnlijk helemaal niet is verbonden met nieuwe betekenisvolle contacten of rolmodellen in de buurt. Die zijn immers vaak buiten de buurt te vinden in de vorm van persoonlijke, eventueel ook digitale netwerken.

Weinig belicht is de vraag wat de uitstraling is van de herstructureringsingreep op de bredere sociale omgeving. De fysieke ingrepen kunnen de publieke ruimte kwalitatief verbeteren door bijvoorbeeld de aanleg van een plein, speeltuin of park, die gewaardeerd kunnen worden vanwege hun esthetiek, hun gebruiksmogelijkheden of als ontmoetingsplek. Het onderlinge treffen kan ertoe bijdragen dat de bewoners van de buurt en de gebruikers van de voorzieningen meer vertrouwd raken met elkaar. Overigens blijken wijkvoorzieningen ook kansen te bieden voor ontmoetingen tussen plegers van vermogens-, en in mindere mate geweldsdelicten en hun slachtoffers (Maas-de Waal en Wittebrood, 2002; Van Dijk, 2005). Door een herdifferentiëring van de woningvoorraad en ingrepen in de publieke ruimte en in lokale voorzieningen verandert er meer dan alleen het binnenhalen van een nieuw publiek waarvan gehoopt wordt dat het een voorbeeldfunctie vervult. Bestuurders en beheerders tonen

vertrouwen in een goede toekomst voor de buurt door erin te willen investeren. Verdunning van overlastproblemen ligt in de rede als wordt aangenomen dat die overlast onder middenklasse eigenaren-bewoners, de te behouden of te werven groep, geringer is. Zoiets zou zich moeten vertalen in een aantrekkelijker en veiliger buurt, waarin mensen zich meer thuis voelen.

De inspanningen kunnen bijdragen aan een verbetering van het imago en de status van een buurt of wijk, wat ook weer ten voordele is van de bewoners wier woningen door de ingrepen ongemoeid werden gelaten. Idealiter werkt dit alles door in de mate van tevredenheid met de buurt.

Nader inzicht is daarom allereerst gewenst in de diversiteit aan ingrepen: op welke schaal is de woningvoorraad geprofileerd en wat zijn de kenmerken van de oude en nieuwe woningen? Wat is er gedaan om de openbare ruimte in de wijk vorm te geven? Wat is er met het voorzieningenaanbod gebeurd? Wat heeft herprofilering van de woningvoorraad voor de bewonerssamenstelling in de wijk betekend en wat is er gebeurd met de leefbaarheid en veiligheid van de buurt? Hoe tevreden zijn de buurtbewoners? In hoeverre wordt dat beïnvloed door de komst van andere bewonersgroepen naar de wijk? Heeft alles ook een gunstige uitstraling op groepen die al in de wijk woonden of die tot de minder draagkrachtige nieuwkomers in de wijk behoren?

Collectieve zelfredzaamheid

Ook als de buurt voor betekenisvolle sociale netwerken zoals vriendschappen of familieverbanden niet de beste arena is, heeft ze toch een sociale betekenis. In een poging om ook de minder grijpbare sociale interacties in de buurt te duiden, worden diverse begrippen gebruikt ('sociale cohesie', 'sociaal kapitaal', 'weak ties', 'bridging', 'imagined community', 'publieke familiariteit', 'collectieve zelfredzaamheid'; zie voor een overzicht bijvoorbeeld De Hart et al, 2002, Kleinhans, 2005). De sociale cohesie of collectieve zelfredzaamheid komt meer in het gedrang naarmate de bevolking van de wijk heterogener is.

Duurdere woonbuurten selecteren vanzelf bewoners met hogere inkomens en opleiding, die elkaar herkennen als

‘ons soort mensen’. In goedkope huurbuurten is de diversiteit naar opleiding en culturele achtergrond groter. Het multiculturele karakter van buurten gaat bovendien samen met een generatiekloof tussen autochtone ouderen en jonge allochtonen. De eersten zijn eerder geneigd zijn terug te kijken naar hoe de wijk was, en de nieuwkomers detoneren dan al gauw.

Hoe nu een brug te slaan tussen die verschillende groepen? Er zijn aanwijzingen dat niet zozeer de huiselijke visites over en weer, maar juist de oppervlakkige sociale interacties bijdragen aan het welbevinden in de buurt. Juist dit type interacties is in de afgelopen decennia facultatiever geworden door het uiteenlopen van dagelijkse activiteitenpatronen in de tijd en de ruimte. Het is beter mogelijk geworden elkaar te ontlopen en tegelijkertijd is er nog steeds onderlinge interdependentie, zoals duidelijk wordt bij overlast van omwonenden.

Lastiger is aan te geven waaraan het precies te danken is indien mensen zich niet aan elkaar en elkaars gedrag storen. Alledaagse en terloopse sociale interacties die tot ‘een positieve publieke familiariteit’ leiden, spelen daarin een rol (Blokland-Potters, 1998). Buurtbewoners beschikken dan over voldoende informatie om andere bewoners te herkennen en ‘sociaal te plaatsen’. Waar halen ze die informatie vandaan? Berust de informatie over anderen vooral op percepties die men construeert op basis van het uiterlijk van anderen? Ook mannen in pak, moeders of motorrijders? Dan zullen ze wel deugen... Is het, zoals Blokland-Potters betoogt, de geregelde ontmoeting tussen vreemden ‘die daardoor “ontvreemd” raken’? (1998: 156). Is het de bijzondere setting waarin ontmoetingen gestalte krijgen die wat teweegbrengt, doordat betrekkelijk unieke ervaringen gedeeld worden? Horst e.a. (2001) en Reijndorp (2004) noemen het pionieren in de (ver)nieuwbouw als factor in het ontstaan van publieke familiariteit: samen nadenken over een tuinplan, ontdekken waar en wanneer het huisvuil moet worden aangeboden, samen mopperen op de voorzieningen die steeds op zich laten wachten. Gedeelde, unieke ervaringen worden ook aangeboden in de gemeenschapskunst die pretendeert doelbewust bij te dragen aan overbruggende sociale interacties in buurten waar sociaal kapitaal schaars is. Dit gebeurt bijvoorbeeld door het samen maken van een beeld, een spel of een theaterstuk.

Ook straatfeesten en (soms door beleidsmakers geëntameerde) oranjeversieringen passen in het repertoire van unieke, gedeelde ervaringen, maar ze dragen – afhankelijk van hoe een en ander georganiseerd wordt – meer risico dat er niet zozeer een brug geslagen wordt, maar dat er juist banden verstevigd worden binnen subgroepen.

Publieke familiariteit, hoe dat ook precies wordt opgebouwd, lijkt bij te dragen aan onderling vertrouwen. Dit vertrouwen tussen buurtbewoners is de kern van het begrip ‘collectieve zelfredzaamheid’ (‘collective efficacy’; Sampson et al 1997). Men heeft het vertrouwen dat andere bewoners geen verontrustende dingen zullen doen en dat als het erop aan komt, ze bereid zullen zijn hulp te bieden en zich in te zetten voor het collectieve buurtbelang. Vooral voor wie op de buurt is aangewezen, is dit een heel belangrijke kwaliteit. Sampson et al (1997) stelden vast dat collectieve zelfredzaamheid, gemeten aan de hand van diverse stellingen over vertrouwen in omwonenden en de wijze waarop buurtgenoten met elkaar en met de buurt omgaan, samen gaat met minder geweldsmisdrijven in de buurt. Hierbij is gecorrigeerd voor individuele kenmerken van buurtbewoners. Er is een complexe, vermoedelijk oorzakelijke relatie tussen bewonerskenmerken en verhuismobilititeit en prettige sociale omgang in de buurt, onderling vertrouwen, informele sociale controle en tevredenheid en een geringere kans om slachtoffer te worden van criminaliteit.

In enkele recente Nederlandse onderzoeken is getracht meer grip te krijgen op de dimensies van sociale cohesie en hun onderlinge relaties. Zo onderscheiden Dekker en Bolt (2005: 2455) de dimensies ‘sociale netwerken’ (zowel hechte banden met vrienden of familie in de buurt als meer oppervlakkige buurenpraatjes), ‘normen’ (reacties op afwijkende gedragingen van anderen) en ‘hechting aan en identificatie met de buurt’ (enerzijds zich in sociaal opzicht thuis voelen tussen de omwonenden en anderzijds een positieve identificatie met de buurt als geheel: zich trots voelen op de buurt, betrokken bij de buurt). Sterk aan de buurt gehechte mensen, onder wie in de onderzochte buurten veel allochtonen met hechte sociale banden binnen de buurt, toonden zich minder tolerant ten aanzien van normoverschrij-

dend gedrag (ibid: 2460-2463). Het zich-thuis-voelen in de buurt hing sterk samen met de tevredenheid over de etnische compositie van de buurt, waarbij de etnische minderheden in de gemengde buurten waarin het onderzoek plaatsvond, zich op dit punt meer tevreden toonden.

Ook Kleinhans (2005: 173-174; 337-344) ontleedde het begrip 'sociaal kapitaal' in verschillende dimensies. Daarvoor gebruikte hij 24 stellingen en vragen die aan bewoners van enkele buurten werden voorgelegd. Sociale interacties in de buurt vormden een robuuste dimensie; vertrouwen in de buurt en de bewoners hing sterk samen met gedeelde normen en (vermeende) sociale controle van omwonenden. Dit sluit goed aan bij de collectieve zelfredzaamheid van Sampson et al.

In zijn onderzoek naar slachtofferschap in buurten maakte Van Dijk (2005) een nader onderscheid binnen het collectieve zelfredzaamheidsbegrip van Sampson et al, tussen sociale cohesie enerzijds en sociale controle anderzijds. Van Dijk heeft 'sociale cohesie' gemeten aan de hand van zes sterk samenhangende stellingen over zowel contacten in de buurt als vertrouwen in de hulpvaardigheid van buurtgenoten, gerespecteerd worden in de buurt en zich thuis voelen in de buurt. Zijn veronderstelling is dat de sociale cohesie tot informele sociale controle bijdraagt en dat die weer leidt tot minder criminaliteit in de buurt. Die redenering bleek te kloppen. Sociale cohesie an sich was niet van invloed op slachtofferschap in de buurt; sociale controle was wel van invloed.

Zoals Sampson et al (1997) zelf aangeven, is de causaliteit een lastige kwestie: ontstaan vertrouwen en een prettige omgang tussen bewoners omdat de buurt weinig overlast- en criminaliteitsproblemen kent, of zijn kip en ei hier omgekeerd? Vermoedelijk is sprake van een perpetuum mobile van wederzijdse beïnvloeding. Dan zijn we toch teruggeworpen op een meer holistische benadering van de vraag waarom een buurt functioneert en wat de rol is van woningvoorraad, bewonerssamenstelling en -dynamiek, beheer, fysieke vormgeving en voorzieningen in de buurt. Wat dragen die in samenspel bij aan publieke familiariteit, onderling vertrouwen en het thuis-voelen in de buurt?

Things and people

Het fysisch determinisme is met recht ten grave gedragen, omdat er naast de fysieke omgeving ook zoveel sociale, culturele, en economische omstandigheden van invloed zijn op het reilen en zeilen van buurten. De fysieke omgeving is zeker niet betekenisloos, maar niet op zichzelf en alles bepalend. Misschien is het onderscheid tussen de fysieke en sociale omgeving ook niet zo scherp als de fysisch deterministen en hun criticasters veronderstellen. Rapoport (1982) maakt dit onderscheid in eerste instantie ook niet en beschrijft 'environment' als:

'a series of relationships between things and things, things and people, and people and people. [...] The relationships are primarily, although not exclusively, spatial-objects and people are related through various degrees of separation in and by space' (ibid.: 178).

In de omgeving kunnen meer of minder vaste elementen worden onderscheiden: straten en huizen, pleinen, parken, speelplaatsen, winkels met wisselende uitbaters en assortimenten, cafés, bomen en plantenbakken, in de straat verankerde banken, losse tuinbanken, honden, vitrages, auto's, een hek, een verbodsbord, een verzoekschrift op de deur, zwerfvuil, en de meest uiteenlopende mensen, in velerlei activiteiten verwickeld. Deze losse, vaste en losvaste elementen kunnen de mens die zich in de omgeving beweegt, aanwijzingen geven over wat er mag en kan, maar daartoe moet de omgeving een duidelijk signaal afgeven, vooral als de gebruikers door hun onderlinge verscheidenheid minder vanzelfsprekend met elkaar communiceren.

De robuuste elementen in de gebouwde omgeving van een wijk (woningen, voorzieningen, straten voor bestemmingsverkeer en doorgaand verkeer), de ligging van die wijk binnen het stedelijk weefsel en de bredere woningmarktcontext selecteren een publiek van bewoners, passanten en bezoekers. Het doen en laten van deze mensen wordt in de directe woonomgeving mede gestuurd door details in de fysieke inrichting van de wijk: stoepen, hekken, banken, lantaarns, verkeersborden en dergelijke, terwijl mensen de fysieke omgeving op hun beurt ook vorm

geven. Ze laten gebruiksvoorwerpen, markeringen en andere sporen achter: auto's, fietsen, bloembakken, speelgoed, naamkaartjes, waarschuwingen ('attentie buurtpreventie'; 'gevaarlijke hond'), zwerfvuil of hondenpoep. Het is aan de individuele bewoners en passanten te bepalen in hoeverre ze zich laten sturen door fysieke aanwijzingen (voor zover die eenduidig zijn) en hoe ze reageren op andere mensen en hun sporen. Professionals in de wijk kunnen hierin een intermediaire rol vervullen, bijvoorbeeld als schoonmaker, parkeerwachter of toezichthouder. De wisselwerking tussen mensen onderling en mensen en hun fysieke omgeving creëert het uiteindelijke woonklimaat. Dit maakt van geval tot geval een gerichte analyse nodig van de fysieke, sociale of intermediaire (beheers-) voorwaarden waaraan voldaan moet worden om het geheel tot algemene tevredenheid te laten functioneren.

Ook bij de wijkvernieuwingsambities is het fysieke en het sociale verweven. Slogans waarin gereageerd wordt op fysieke wijkvernieuwing maken dat duidelijk. Hier en daar is uit protest tegen vernieuwingsplannen de leus 'wijken voor de rijken' gelanceerd, een protestzin die erop duidt dat men het desbetreffende vernieuwingsplan als onrechtvaardig ervaart, als niet-sociaal, in de betekenis van 'begrip hebbend of tonend voor de belangen en noden van de medeleden van de maatschappij...' (Van Dale, 14de editie). De protesterenden spreken een oordeel uit over een fysieke ingreep, onder verwijzing naar de sociale gevolgen die met de ingreep vereenzelvigd worden.

De fysieke verandering als gevolg van sloop en nieuwbouw is moeilijk los te zien van de sociale intenties van degenen die een dergelijke vernieuwing uitvoeren en de wijze waarop ze dat doen. Creëert de ingreep wantrouwen jegens de bestuurders en beheerders, omdat mét het oude fysiek ook de bewoners moeten plaatsmaken ('wijken voor de rijken'), of geeft de ingreep juist vertrouwen omdat in de wijk en daarmee ook in de bewoners geïnvesteerd wordt? Bij dat laatste is de wijze waarop het proces georganiseerd wordt, in het bijzonder de herhuisvesting binnen of buiten de wijk, een belangrijke factor.

De herstructureringsingreep is aan de direct betrokkenen, de bewoners van de wijken die het aangaat, het makkelijkst

uit te leggen als de doelen op de verschillende schaalniveaus een vergaande mate van synergie vertonen. De zorgen en belangen van de stad, de bestuurders, verhuurders en wijkbewoners komen overeen. Men ziet de middenklasse de wijk en de stad uittrekken en maakt zich daar zorgen over of overweegt hetzelfde te doen; de eigen wijk of delen daarvan kennen voor vrijwel iedereen zichtbare leefbaarheidsproblemen: het wil maar niet lukken de buurt 'schoon, heel en veilig' te maken; wooncomplexen in de buurt zijn moeilijk te verhuren of kennen een zeer hoge doorstroming en tenslotte: de sociale cohesie in de buurt is ver te zoeken en velen voelen zich daar niet prettig bij. Is dat allemaal het geval, dan heeft de fysieke ingreep een hoog sociaal gehalte: er valt veel te winnen en weinig te verliezen.

Het is lastiger uit te leggen wanneer die synergie niet evident is. Verkeert de wijk die ingrijpend op de schop gaat werkelijk in kommervolle toestand, of is ze vooral object van herstructureringsbeleid vanwege een gunstige ligging die behulpzaam kan zijn bij het werven van een koopkrachtig publiek? In dat geval, en bij het Rotterdamse Crooswijk dringt die gedachte zich bijvoorbeeld op, is er geen synergie tussen het doel op het hoogste niveau, namelijk het versterken van de sociaal-economische positie van de stad Rotterdam, en de doelen op lager niveau: het bestrijden van manifeste leefbaarheidsproblemen in de buurt en het (helpen) 'verheffen' van de (vooral nog) minder draagkrachtigen in de wijk.

Juist in dergelijke aantrekkelijk gelegen wijken lijken er overigens ook kansen te liggen voor een meer spontane en trager verlopende *gentrification*, de vestiging van creatievelingen en intellectuelen die de charmes van de wijk zien en zich voldoende bij de aanwezige bewoners thuis voelen om ertussen te willen wonen. Er wordt hier een hiërarchie in de doelen aangebracht die ver af staat van de bewoners die het aangaat: hun wijk moet het domein worden van mensen die kennelijk hoger aangeschreven worden, omdat ze meer voor het economisch succes van de stad zouden betekenen. Kan dat voldoende aannemelijk gemaakt worden? Wie zijn precies de stuwende krachten in de stedelijke economie? Hoe zit het met hun financieel, sociaal en cultureel kapitaal en in hoeverre is het noodzakelijk dat ze middenin de stad wonen om dat kapitaal productief voor de stad te kunnen

inzetten? Ook is niet altijd duidelijk of de ingreep werkelijk de wijkkwaliteit ten goede komt, bijvoorbeeld als voor vergaande verdichting gekozen wordt. Economische belangen lijken dan zwaarder te wegen dan de gebruikskwaliteit ('poen voor groen') en ook dat doet afbreuk aan het sociale gehalte van de fysieke ingreep en de geloofwaardigheid van bestuurders. Er wordt een wijkkwaliteit afgepakt onder het motto dat de wijk er beter van wordt; bewoners zien dat anders, maar hun visie boeit de bestuurders kennelijk niet.

Het 'verheffingsdoel', de maatschappelijke stijging van de achterhoede in wijken dankzij het gemengd wonen met middenklassengezinnen, lijkt in de beleidsdiscussies op de achtergrond te zijn geraakt. De kritiek van sociale wetenschappers op het achterwege-blijven van sociale interacties tussen oude en nieuwe wijkbewoners speelt hierin vermoedelijk een rol. In plaats daarvan treden een betere kwaliteit van de woningen en de publieke ruimte als doel op de voorgrond, en de tevredenheid die dat onder bewoners genereert. Ook het bieden van wooncarrière mogelijkheden binnen de buurt en het afremmen van de verhuisdynamiek door koopwoningen te bouwen worden nadrukkelijker als doel geformuleerd (zoals in de nota *Wonen*, VROM, 2000; VROMraad, 2002b; Van Kempen en Bolt, 2003). Dit is toe te juichen. De intensiteit van de sociale contacten tussen oude en nieuwe bewoners, ook nog vrij kort na de ingrepen, is immers een te 'eng' kader voor evaluatie van de vernieuwingsingrepen. Woongenot, stabiliteit en tevredenheid onder oude en nieuwe bewoners zijn, als ze na het fysiek ingrijpen toenemen, belangrijke winstpunten.

Toch verdient de emancipatiedoelstelling het dat deze niet helemaal uit het oog wordt verloren. In plaats van haar bijproduct te maken van *gentrification* ('ze profiteert automatisch mee van een eigentijds woonmilieu') kan meer pro-actief de vraag gesteld worden wat de stedelijke onderklasse nodig heeft om vooruit te komen en tot op welke hoogte dat zich laat verenigen met een (georkestreerde) *gentrification*-beweging. Wellicht kunnen sociaal-culturele voorzieningen aan de emancipatie bijdragen, voorzieningen die met behulp van de middenklasse in de wijk, of mede met die van passanten in de wijk, een groter draagvlak krijgen en dus beter gerealiseerd of in stand gehouden

kunnen worden. Het delen van de publieke ruimte draagt mogelijk bij tot een positieve identificatie met die middenklasse, ook zonder hechte banden.

Literatuur

- ABF (2005). *Woningmarktverkenningen. Socrates 2004*, Den Haag: Ministerie van VROM.
- Blokland Potters, Talja (1998). *Wat stadsbewoners bindt. Sociale relaties in een achterstandswijk*. Kampen: Kok Agora.
- Blomberg, Wilhelmina C. (1985). *Louise Went (1865-1951). Aan de bakermat van de Amsterdamse volkshuisvesting*. Amsterdam: Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting.
- BNA (1955). *Gronden en achtergronden van woning en wijk*, Een bijdrage tot het 'herstel' van de 'vernieuwing' op het gebied van het wonen, (Uitgegeven voor de Kerngroep van de Studiegroep Woningarchitectuur van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, Bond van Nederlandse Architecten). Amsterdam: G. van Saane 'lectura architectonica'.
- Bos, A. (1946). *De stad der toekomst, de toekomst der stad*. Rotterdam: Voorhoeve.
- Bouw, Carolien, en Lia Karsten (2004). *Stadskinderen. Verschillende generaties over de dagelijkse strijd om ruimte*. Amsterdam: Aksant.
- Bouwmeester, H., en F. Wassenberg (1996). *Video voor veiligheid? Effecten van cameratoezicht in de Bijlmermeer*. Delft: DUP.
- Buys, André en Jeanet Kullberg (2004). 'Resultaat op straat, Impressie van de discussiedagen Bouwen en Wonen 2004', in: *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, no. 6, pp. 6-10.
- Buys, André (2004), 'De prioriteitswijken en de grootstedelijke dynamiek, Kweekvijvers of afvoerputjes?' in: *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, no. 2, pp. 59-63.
- Cammen, H. van der, en L.A. de Klerk (1993). *Ruimtelijke ordening. De ontwikkelingsgang van de ruimtelijke ordening in Nederland*. Utrecht: Het Spectrum.
- Conijn, J.S.B. (2005). *Woningcorporaties: naar een duidelijke taakafbakening en een heldere sturing*, Amsterdam: RIGO.
- Daalen, Gelske van, en Jeanet Kullberg (1998). *In de marge van meer marktwerking, deelrapport 1: Verkenning van de lokale problemen*. Delft: OTB.
- Deben, Leon (1988). *Van onderkomen tot woning, een studie over de woonbeschaving in Nederland, 1850-1969*. Amsterdam: UVA.
- Dekker, Karien, en Gideon Bolt (2005). 'Social Cohesion in Post-war Estates in the Netherlands: Differences between Socioeconomic and Ethnic Groups'. *Urban Studies*, Vol 42. No. 13, pp. 2447-2470.
- Dent, David (1992). 'The new black suburbs'. *New York Times Magazine* June 14:18-25.
- Dijk, Tom van (2005). *Victimization in the Neighborhood. A sociological Explanation for differences in Criminal Victimization Across Local Communities*. Utrecht: Utrecht University (doctoraalscriptie).

- Doorn, J.A.A. van (1955). 'Wijk en stad reële integratiekaders'.
In: *Prae-adviezen voor het congres over sociale samenhangen in nieuwe stadswijken*. Amsterdam.
- Elsinga, M. (1996). *Evaluatie koopwoningen en groeiend eigendom in de Schilderswijk*. Delft: DUP-werkdocument 96-10.
- Engbersen, G. en E. Snel (1996). 'Achterstandswijken in Nederland', in: Engbersen e.a. (red.), *Arm Nederland, Het eerste jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Den Haag: VUGA.
- Engbersen, Godfried (2001). 'Conflicterende tijden. Omgaan met tijd en werkloosheid in "Het Nieuwe Westen"', in: Godfried Engbersen en Jack Burgers. *De Verborgen Stad. De zeven gezichten van Rotterdam*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 273-283.
- Foderaro, Lisa W. (1998). 'For affluent blacks, Harlem's pull is strong'. *New York Times* September 18:A1, A25.
- Gans, Herbert J. (1968). *People and plans, essays on urban problems and solutions*. New York/London: Basic Books.
- Gijsberts, M. en J. Dagevos (2005). *Uit elkaars buurt: de invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hart, Joep de (red), Frans Knol, Cora Maas-de Waal en Theo Roes (2002). *Zeker banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: SCP.
- Heeger, H. (1992). 'Trends bij de aanpak van probleemcomplexen', in: Henk Heeger en Iris Smit (red.), *Verval en herstel van naoorlogse woningcomplexen*. Delft: DUP, pp. 63-76.
- Helleman, G. (2000). 'Zorgen voor de Vinex?', in: *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, mei 2000.
- Helleman, Gerben, Reinout Kleinhans en André Ouwehand (2001). *Sloop en opbouw van de wijk, Herstructurering als sociale Interventie*. Utrecht: NIZW.
- Hesseling R.B.P., e.a. (1991). *Huismeesters in problematische woningcomplexen: het effect van huismeesters op criminaliteit en verhuurbaarheid in de naoorlogse etagebouw*. Den Haag/Almere/De Bilt: WODC, NCIV.
- Hoenderdos, T., A. Metselaar en H. Heeger (1996). *Probleemcomplexen en leefbaarheid. Over de prestaties van woningcorporaties inzake de bevordering van leefbaarheid*. Delft: DUP.
- Hofland, H.J.A. (2005). 'Renovatie preventie', in: *Building Business*, nr. 10, December 2005.
- Horst, Hilje van der, Jeanet Kullberg en Leon Deben (2001). *Wat Wijken Maakt. De wording van functionele, sociale en expressieve kwaliteiten van Vreewijk, Zuidwijk en Ommoord*. Utrecht: DGVH Nethur.
- Iersel, J. van, en G. Marsman (1999). *Vinex-kwaliteit door de ogen van bewoners*. Den Haag: VROM.
- Karsten, L. en E.T. van Kempen (2001). 'Middenklassegezinnen in herstructureringswijken', in: *Beleid en Maatschappij*, 28, 1, pp. 18-29.
- Kempen, E.T. van (1992) 'Verklaringen voor verval nader beschouwd', in: Henk Heeger en Iris Smit (red.) *Verval en herstel van naoorlogse woningcomplexen*. Delft: DUP, pp. 19-34.

- Kempen, E.T. van, en J. Kullberg (1992). *Tussen zorg en zakelijkheid. Institutionele organisatie en lokale praktijken rond het huurschuldvraagstuk in probleemgebieden*. Amsterdam: UVA/OTB.
- Kempen, R. van, en G. Bolt (2003). *Tussen fysiek en sociaal: een literatuuronderzoek naar de relatie tussen fysieke en sociale verschijnselen in steden*. Den Haag: KGGs.
- Kleinhans, R.J., L. Veldboer en J.W. Duyvendak (2000). *Integratie door differentiatie? Een onderzoek naar de sociale effecten van gemengd bouwen*. Den Haag: VROM.
- Kleinhans, R.J. (2005). *Sociale implicaties van herstructurering en herhuisvesting*. Delft: DUP.
- Kleinegris, Richard (2005). *Onderzoek herhuisvesting 2004. Feiten en ervaringen van herhuisvestingskandidaten uit diverse complexen*. Gemeente Den Haag: DSO.
- Klerk, L.A. de (1992). 'Naoorlogse woonwijken in een breed kader', in: Henk Heeger en Iris Smit (red.) *Verval en herstel van naoorlogse woningcomplexen*. Delft: DUP, pp. 55-62.
- Kruythoff, Helen (2003). Dutch urban restructuring policy in action against socio-spatial segregation: sense or nonsense? In: *European Journal of Housing Policy* 3 (2), pp. 193-215.
- Kullberg, J., W.A.T. van der Heijden, J.A. Adrianow, m.m.v. G.L.M. Hilkuysen en H.C.C.H. Coolen (1996). *Woonstijlen, overlast en sociaal beheer in corporatiewoningen*. Delft: Delftse Universitaire Pers.
- Kwekkeboom, M.H. (red.) (2006). *Een eigen huis. Ervaringen van mensen met verstandelijke beperkingen of psychiatrische problemen met zelfstandig wonen en deelname aan de samenleving*. Den Haag: SCP.
- Laan Bouma-Doff, W. van der (2005). *De buurt als belemmering?* Assen: Van Gorcum.
- Maas-de Waal, Cora, en Karin Wittebrood (2002). 'Sociale cohesie, fysieke buurtkenmerken en onveiligheid in de grote(re) steden', in: Hart, Joep de (red) (2002). *Zeker banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*, Den Haag: SCP, pp. 279-316.
- Musterd, Sako, en Wim Ostendorf (2005). 'Visies en feiten over wonen en leven in stad en ommeland', in: *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*. Juni. no 3 pp.32-35.
- NIDI (Van Nimwegen red.). *Ontwikkelingen in de Nederlandse grote steden (omschrijving)*. Interdepartementale Werkgroep Periodieke Rapportage Bevolkingsvraagstukken, te verschijnen september 2006.
- Ostendorf, W., en S. Musterd (2005). 'Segregatie en integratie. Feiten en visies'. In: P. Brassé en H. Krijnen (red). *Gescheiden of gemengd. Een verkenning van etnische concentratie op school en in de wijk*. Utrecht: Forum, pp. 77-93.
- Otten, H.J. den, en H.R. Heida (2005). *Primos Prognose 2005. De toekomstige ontwikkeling van de bevolking, huishoudens en woningbehoefte*. Delft: ABF Research.

- Ouwehand, André en Suzanne Davis (2004). 'Effecten van herstructurering in zes wijken. Een goed eiland in een slechte wijk?', in: *Tijdschrift voor de volkshuisvesting*, no 6., pp. 11-15.
- Poel, D.C. van der (1958). *Mens en Woning in de Gemeenschap*. Amsterdam: Uitgeverij G. van Saane.
- Praag, Carlo van (2003). Ethnic minorities and the city: the case of the Netherlands, paper voor European Network for Housing Research conference 'Making Cities Work' mei 2003, Tirana, Albanië.
- Prak, N.L. en H. Priemus (1984). 'Model om verval van naoorlogse woningen beter te voorspellen', in: *Bouw*, no. 17, pp. 37-39.
- Rapport, Amos (1982). *The Meaning of the Built Environment. A Nonverbal Communication Approach*. Beverly Hills/London/New Delhi: Sage Publications.
- Ras, Michiel, et al (2006). *Uitgerekend Wonen*. Den Haag: SCP.
- Reijndorp (1996). 'Bevordert herpositionering de leefbaarheid?', in: *Nieuw tijdschrift voor de volkshuisvesting*, november 1996, p. 6-28.
- Reijndorp (2004). *Stadswijk, Stedenbouw en dagelijks leven*. Rotterdam: NAI uitgevers.
- RIGO (2004). *Leefbaarheid van wijken*. Den Haag: VROM, Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu.
- RMO (2004). *Sociale veiligheid organiseren: naar herkenbaarheid in de publieke ruimte*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Sampson, R.J., S.W. Raudenbush en F. Earls (1997). 'Neighborhoods en violent crime: a multilevel study of collective efficacy'. In: *Science* 277, p. 918-924.
- Schendelen, Marijke van (2003). *Natuur en Ruimtelijke Ordening, een symbiotische relatie*. Rotterdam: NAI uitgevers. Schuyt, C.J.M. (2004). *Waarden, normen en de last van het gedrag*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Scott, Janny (2001). 'White flight: This time toward Harlem'. *New York Times* February 25: 18.
- SCP (2000). *Sociaal en Cultureel Rapport 2000, Nederland in Europees perspectief*, hoofdstuk 13 Vrije tijd, media en cultuur. Den Haag: SCP.
- SCP (2002). *Sociaal en Cultureel Rapport 2002*, hoofdstuk 8, Wonen. Den Haag: SCP.
- SCP (2005). *Sociale staat van Nederland 2005*, hoofdstuk 11, Wonen. Den Haag: SCP.
- The Chicago Sun-Times*, 2005, November 13, 14, and 15 issues. Cheryl C. Reed and Marifa Thomas: The Fragile Black Middle Class.
- Uitermark, J. (2003). 'Social mixing' and the management of disadvantaged neighbourhoods: the Dutch policy revisited. In: *Urban Studies*, vol. 40, no. 3, 2003, p. 531-549.
- Uitermark, J. en J.W. Duyvendak (2005). 'De bestuurbare buurt; uitdagingen voor onderzoek en beleid op het gebied van sociale menging', in: *Migrantenstudies*, nr 2.
- Veghel, M., en F. Wassenberg (1999). *Intensief beheer en participatie: evaluatie proefproject leefbaarheid in de Bijlmermeer*. Delft: DUP.

- Veldboer, L., en J.W. Duyvendak (2004). 'Wonen en integratiebeleid: een gemengd beeld', in: *Sociologische Gids* (51) I, p. 36-52.
- Veldboer, Lex, en Jan Willem Duyvendak (2005). 'Buiten de muren, onder de mensen? Botsende beelden: herstructurering tegenover vermaatschappelijking', in: *City Journal, wetenschappelijk tijdschrift voor stedelijk onderzoek in de praktijk*. Den Haag: Kenniscentrum Grote Steden, vol 1. no 1., pp. 7-11.
- Vreeze, Noud de (1993). *Woningbouw, inspiratie & ambities, Kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw*. Almere: Nationale Woningraad.
- Vries, Albert de (2005). *Inkomensspreiding in en om de stad. Een voorstudie*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- VROM (1989). *Voorbeeldplannen voor de dagelijkse leefomgeving; Ideeënboek 1989*. Den Haag: SDU Uitgeverij.
- VROM (1997). *Nota Stedelijke Vernieuwing*. Den Haag: VROM.
- VROM (2000). *Mensen Wensen Wonen, Wonen in de 21-ste eeuw*. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu.
- VROMraad (2002). *Smaken Verschillen. Multicultureel bouwen en wonen*. Den Haag: VROMraad (advies 032).
- VROMraad (2002). *Haasten en onthaasten in de stedelijke herstructurering. Advies over herstructurering van stedelijke woonmilieus*. Den Haag: VROMraad (advies 032).
- Wilson, William, J. (1987). *The Truly Disadvantaged*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wittebrood, K., en M. van Beem (2004). *Sociale veiligheid vergroten door gelegenheidsbeperking. Wat werkt en wat niet?* Den Haag: RMO.
- Wouden, Ries van der, en Erica de Bruijne (2001). *De stad in de omtrek. Problemen en perspectieven van de vier grootstedelijke gebieden in de Randstad*. Den Haag: SCP.
- Wouden, Ries van der (2005). 'Gemengd zwemmen', in: *Ruimte in debat* 05/2005. Den Haag: Ruimtelijk Planbureau, pp. 13-15.
- WRR (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid) (2005). *Vertrouwen in de buurt*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Zwaard, Joke van der (2005). 'De Nederlanders achterna? Twijfels van allochtone stijgers over verhuizen naar 'een betere buurt'', in: *Sociologie*, I,4, pp. 463-475.

Fotobijschriften

Foto 1 en 2

Uit de brochure 'Wij en de wijkgedachte...', eind jaren veertig uitgebracht onder redactie van W.F. Geyl (No. 1 uit de serie 'Plannen en voorlichting', Uitgave V. en S. te Utrecht). Hierin zijn gedachten over de inrichting van woonwijken ontvouwd voor een breed publiek. De ideeën werden tijdens de Tweede Wereldoorlog ontwikkeld door stedenbouwers en sociaal werkers.

Foto 3 en 4

Portiekwoningen in de Rotterdamse wijk Pendrecht, die volgens de wijkgedachte gebouwd werd, met veel aandacht voor gemeenschappelijheid. Foto 3 is genomen tijdens de viering van het honderdjarige jubileum van de Woningwet in 2001; foto 4 tijdens de sloop van een deel van de wooncomplexen.

Foto 5 en 6

De naoorlogse wijk Wielwijk in Dordrecht wordt net als Pendrecht herstructureerd. De winkelvoorzieningen vormen een trefpunt voor bewoners (boven) terwijl ook burenpaartjes via het balkon nog bestaan.

Foto 7 en 8

In het hart van de Tarwewijk in Rotterdam, een wijk uit de jaren 1900-1930, is een woningenblok gesloopt en vervangen door een park, speelplaats en wijkgebouw met daaromheen vernieuwde appartementen (foto 7). Foto 8: fragment van een reeks leerlingportretten (en enkele docenten) van een basisschool in de buurt.

Foto 9 en 10

In de negentiende-eeuwse Schilderswijk in Den Haag wordt al vele jaren aan vernieuwing gewerkt. Op de foto's nieuwbouwwoningen aan het Jacob van Campenplein en steltlopen op het plein tijdens een staatspeeldag. De portieken aan het Van Campenplein zijn inmiddels omgevormd tot gesloten portieken. Beter tegen overlast, maar het heeft minder allure.

Foto 11 en 12

Tuindorp Vreewijk in Rotterdam-Zuid, een geliefde uitbreidingswijk uit de jaren 1920 met kleine eengezinswoningen. Op de foto's een uiting van sociale cohesie zonder interventie van buitenstaanders: een straat werd ter gelegenheid van het Europees kampioenschap voetbal (2000) versierd door bijna alle bewoners die ook samen het kampioenschap beleefden.

Foto 13 en 14

Hoogbouw in de wijk Buitenhof te Delft. Om de buitenruimte tussen de flats aantrekkelijker te maken en om contact tussen bewoners te bevorderen werd in samenspraak tussen gemeente, woningcorporaties,

kunstenaars (Gusta Kullberg en Hans van Lunteren) en belangstellende flatbewoners een ontmoetingsruimte ontworpen en uitgevoerd. Op meer plaatsen in het land wordt community art ingezet als middel tegen anonimiteit in buurten met weinig sociaal kapitaal.

Foto 15 en 16

Emancipatie van de nieuwe stedelijke middenklasse: van een kleine balkonwoning naar een nieuw huis op de grond. Soms kunnen bewoners verhuizen van een woning in het ene naar een in een ander herstructureringsgebied.

Foto's 1, 2, 3, 7, 8, 11, 12: Jeanet Kullberg

Foto's 13, 14: Gusta Kullberg

Foto's 4, 5, 6, 9, 10, 15, 16: Fotoarchief ministerie van Vrom.